|| पातजंलयोगसूत्रम् || संस्कृत भाष्य

अथ पातञ्जलयोगसूत्रम् ॥

व्यासदेव कृत भाष्य सहितम् ॥

श्रीवाराणस्यां लाइट्यन्त्रालये मुन्शीहरिवंशलालस्य
सम्मत्या गोपीनाथ पाठकेन मुद्रितम् ॥

तथा

दयानन्दसरस्वतीस्वामिनोऽनुमत्या त्रिवेदी
पाण्ड भैरवदत्तपण्डितेन शोधितम् ॥

सम्बत् १९२९ ॥

Benares:

PRINTED AT THE LIGHT PRESS, BY GOPEENATH PATHUCK.

1872.

श्रीगणेशायनमः ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अथेत्ययमधिकारार्थः योगानुशासनं नामशास्त्रमधिकृतं वेदि
तव्यम् योगः समाधिः सचसार्वभौमः चित्तस्यधर्मः क्षिप्तंमूढंविक्षि
प्तमेकाग्रंनिरुद्धमितिचित्तभूमयः तत्रविक्षिप्तेचेतसिविक्षेपोपसर्ज-
नीभूतः समाधिर्नयोगपक्षे वर्ततेयस्त्वेकाग्रेचेतसि सद्भूतमर्थंप्रद्यो
तयतिक्षिणोतिचक्लेशान् कर्मबंधनानिश्लथयतिनिरोधमभिमुखं
करोतिससंप्रज्ञातोयोगइत्याख्यायते सचवितर्कानुगतो विचारानु
गत आनंदानुगतोऽस्मितानुगतइत्युपरिष्टात् प्रवेदयिष्यामः सर्ववृ-
त्तिनिरोधेत्वसंप्रज्ञातः समाधिः तस्य लक्षणाभिधित्सयेदंसूत्रंप्रव
वृते ॥ १ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

सर्वशब्दाग्रहणात् संप्रज्ञातोपियोगइत्याख्यायते चित्तंहिप्रख्या
प्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणंप्रख्यारूपंहि चित्तसत्वं रजस्तमो
भ्यांसंसृष्टम् ऐश्वर्यविषयप्रियंभवतितदेवतमसानुविद्धम् अधर्माज्ञा
नावैराग्यानैश्वर्योपगंभवति तदेवप्रक्षीणमोहावरणंसर्वतः प्रद्यो
तमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगंभवति तदेव
रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठंसत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रंधर्ममे-
घध्यानोपगंभवतितत्परं प्रसंख्यानमित्याचक्षतेध्यायिनः चितिश-
क्त्यपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमादर्शितविषया शुद्धाचानंताचसत्वगु-
णात्मिकाचेयम् अतो विपरीताविवेकख्यातिरित्यतस्तस्यांविरक्तं
चित्तंतामपिख्यातिंनिरुणद्धितदवस्थं संस्कारोपगंभवति स निर्बी-
जः समाधिः नतत्रकिंचित्संप्रज्ञायतइत्यसंप्रज्ञातः द्विविधः सयोग

श्चितवृत्तिनिरोधइतितदवस्थेचेतसि विषयाभावा द्बुद्धिबोधात्मापुरुषः किंस्वभाव इति ॥ २ ॥

तदाद्रष्टुःस्वरूपेवस्थानम् ॥ ३ ॥

स्वरूपप्रतिष्ठा तदानींचितिशक्तिर्यथा कैवल्येव्युत्थानचित्तेतुसतितथापिभवन्तीनतथा कथंतर्हिदर्शितविषयत्वात् ॥ ३ ॥

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

व्युत्थानेयाः चितवृत्तयः तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः तथाचसूत्रम् एकमेवदर्शनंख्यातिरेवदर्शनमिति चित्तमयस्कांतमणिकल्पंसन्निधिमात्रोपकारिदृश्यत्वे न स्वंभवतिपुरुषस्यस्वामिनः तस्माच्चित्तवृत्तिबोधेपुरुषस्यानादिः सम्बन्धोहेतुः ताःपुनर्निरोद्धव्यावङ्गत्वे सति चित्तस्य ॥ ४ ॥

वृत्तयःपञ्चतय्यःक्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचयेक्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः ख्यातिविषयागुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः क्लिष्टप्रवाहपतितास्यप्यक्लिष्टाः क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टाभवंति अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति तथाजातीयकाः संस्काराः वृत्तिभिरेवक्रियंतेसंस्कारैश्चवृत्तयइति एवंवृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्तते तदेवंभूतंचित्तमवसिताधिकारमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठतेप्रलयंवागच्छतीतिताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्चपंचधावृत्तयः ॥ ५ ॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

तत्रप्रत्यक्षानुमानागमाःप्रमाणानि ॥ ७

इन्द्रियप्रणालिकयाचित्तस्यवास्यवस्तूपरागात् तद्विषयासामान्यविशेषात्मनोर्थस्यविशेषावधारणप्रधानावृत्तिः प्रत्यक्षंप्रमाण

लमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः बुद्धेः प्रतिसंवेदीपुरुषइत्युप-
रिष्टादुपपादयिष्यामः अनुमेयस्यतुल्यजातीयेष्वनुवृत्तोभिन्नजा-
तीयेभ्योव्यावृत्तः सम्बन्धोयस्तद्विषयासामान्यावधारणप्रधानावृत्ति
रनुमानं यथा देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चंद्रतारकंचैचवत् विंध्यश्चाप्रा
प्तिरगतिः आप्तेनदृष्टोनुमितोवार्थः परत्रस्वबोधसंक्रांतयेशब्देनो
पदिश्यतेशब्दात्तदर्थविषयावृत्तिः श्रोतुरागमःयस्यअश्रद्धेयार्थोवक्ता
नदृष्टानुमितार्थः सआगमः प्लवतेमूलवक्तरितुदृष्टानुमितार्थेनि-
र्विप्लवःस्यात् ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥

विपर्ययोमिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

सकस्मान्नप्रमाणंयतःप्रमाणेनबाध्यते भूतार्थविषयत्वात्प्रमाण
स्यतत्रप्रमाणेनबाधनमप्रमाणस्यदृष्टं तद्यथा द्विचंद्रदर्शनंसद्विष-
येनैकचंद्रदर्शनेनबाध्यतइति सेयं पंचपर्वाभवत्यविद्या अविद्यास्मि
तारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाइति एतएवस्वसंज्ञाभिस्तमोमोहो-
महामोहस्तामिस्रांधतामिस्रइति एते चित्तमलप्रसंगे नाभिधा
स्यंते ॥ ८ ॥

शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पः ॥ ९ ॥

सनप्रमाणोपारोहीन विपर्ययोपारोहीचवस्तु शून्यत्वेपिशब्द-
ज्ञानमाहात्म्यनिबंधनोव्यवहारोदृश्यते तद्यथाचैतन्यंपुरुषस्यस्व
रूपमितियदाचितिरेवपुरुषःतदाकिमत्रकेनव्यपदिश्यतेभवतिचव्य
पदेशेवृत्तिः यथाचैत्रस्यगौरितितथाप्रतिषिद्धवस्तुधर्मानिष्क्रियः पु
रुषः तिष्ठतिबाणः स्थास्यतिस्थितइति गतिनिवृत्तौधात्वर्थमात्रंग
म्यतेतथानुत्पत्तिधर्मा पुरुषइतिउत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते
नपुरुषान्वयीधर्मः तस्माद्विकल्पितः सधर्मस्तेनचास्तिव्यवहारइ-
ति ॥ ९ ॥

अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

साचसम्प्रबोधेप्रत्यवमर्शात्प्रत्ययविशेषः कथंसुखमहमस्वाप्संप्र-
सन्नंमेमनः प्रज्ञामेविशारदीकरोतिदुःखमहमस्वाप्संस्त्यानंमेम-
नोभ्रमत्यनवस्थितं गाढंमूढोऽहमस्वाप्संगुरूणिमेगात्राणि क्लांतं-
मेचित्तंअलसंमुषितमिव तिष्ठतीति सखल्वयंप्रबुद्धस्यप्रत्यवमर्शोन-
स्यात् असतिप्रत्ययानुभवे तदाश्रिताः स्मृतयश्चतद्विषयानस्युः त-
स्मात्प्रत्ययविशेषोनिद्रासाचसमाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति १०

अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोषःस्मृतिः ॥ ११ ॥

किंप्रत्ययस्यचित्तं स्मरतिआहोस्वित् विषयस्येतिग्राह्योपरक्तःप्र
त्ययोग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासःतथाजातीयकंसंस्कारमारभते
सस्संस्कारः स्वव्यंजकांजनः तदाकारामेवग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां
स्मृतिंजनयति तत्रग्रहणाकारपूर्वाबुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वास्मृतिः सा
चद्वयीभावितस्मर्तव्याचाभावितस्मर्तव्याचस्वप्नेभावितस्मर्तव्याजा
ग्रत्समयेत्वभावितस्मर्तव्येतिसर्वाः स्मृतयः प्रमाणविपर्ययविकल्प
निद्रास्मृतीनामनुभवात् प्रभवन्तिसर्वाश्चैतावृत्तयः सुखदुःखमो-
हात्मिकाः सुखदुःखमोहाश्चक्लेशेषुव्याख्येयाः सुखानुशयीरागः दुः
खानुशयीद्वेषः मोहः पुनरविद्येतिएताः सर्वावृत्तयोनिरोद्धव्याः
आसांनिरोधेसम्प्रज्ञातोवासमाधिर्भवति असम्प्रज्ञातोवेतिअथा-
सांनिरोधेकउपाय इति ॥ ११ ॥

अभ्यासवैराग्याभ्यान्तन्निरोधः ॥ १२ ॥

चित्तनदीनामोभयतोवाहिनीवहति कल्याणायवहति पापाय
चयातुकैवल्यप्राग्भाराविवेकविषयनिम्नासाकल्याणवहासंसारप्रा
ग्भाराविवेकविषय निम्नापापवहातत्रवैराग्येणविषय स्रोतः खि
लीक्रियतेविवेकदर्शनाभ्यासेनविवेक स्रोतउद्घाट्यते इत्युभयाधीन-
श्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १२ ॥

तत्रस्थितौयत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

चित्तस्यावृत्तिकस्यप्रशांतवाहितास्थितिः तदर्थः प्रयत्नोवीर्यमुत्साहः तत्संपिपादयिषयातत्साधनानुष्ठानमभ्यासः ॥ १३ ॥

सतुदीर्घकालनैरन्तर्य्यसत्कारासेवितोदृढ़भूमिः ॥ १४ ॥

दीर्घकालासेवितः निरंतरासेवितः तपसाब्रह्मचर्येणविद्ययाश्रद्धयाचसंपादितः सत्कारवान्दृढभूमिर्भवतिव्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येवानभिभूतविषयइत्यर्थः ॥ १४ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञावैराग्यम् ॥ १५ ॥

स्त्रियोन्नपानमैश्वर्यमितिदृष्टविषयवितृष्णस्यस्वर्गवैदेहप्रकृतिलयत्वप्राप्तावानुश्रविकविषयेवितृष्णस्य दिव्यादिव्यविषयसंयोगेपिचित्तस्यविषयदोषदर्शिनः प्रसंख्यानवलादनाभोगात्मिका हेयोपादेयशून्यावशीकारसंज्ञावैराग्यम् ॥ १५ ॥

तत्परम्पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शीविरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्तच्छुद्धिप्रविवेकाप्यायितबुद्धिर्गुणेभ्योव्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्योविरक्तइतितत्द्वयंवैराग्यंतत्रयदुत्तरंतत्ज्ञानप्रसादमात्रंयस्योदयेप्रत्युदितख्यातिरेवंमन्यते प्राप्तंप्रापणीयंक्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशाः छिन्नः श्लिष्टपर्वाभवसंक्रमोयस्याविच्छेदात् जनित्वाम्रियतेमृत्वा चजायतइतिज्ञानस्यैवपराकाष्ठावैराग्यं एतस्यैवहिनांतरीयकं कैवल्यमितिअथोपायद्वयेननिरुद्धचित्तवृत्तेःकथमुच्यतेसंप्रज्ञातःसमाधिरिति १६

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्सम्प्रज्ञातः ॥ १७ ॥

वितर्कः चित्तस्यालम्बनेस्थूलआभोगः सूक्ष्मोविचारः आनंदो
ह्लादः एकात्मिकासंविदस्मितातत्रप्रथमः चतुष्टयानुगतः समाधिः
सवितर्कः द्वितीयोवितर्कविकलः सविचारः तृतीयोविचारविकलः
सानंदः चतुर्थस्तद्विकलः अस्मितामात्रइतिसर्वएते सालम्बनाः स
माधयः अथासंप्रज्ञातसमाधिः किमुपायः किंस्वभावोवेति ॥ १७

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वःसंस्कारशेषोन्यः १८

सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमयेसंस्कारशेषोनिरोधश्चित्तस्य समाधिरसंप्र-
ज्ञातः तस्यपरंवैराग्यमुपायः सालंबनोह्यभ्यासस्तत्साधनायनक-
ल्पतइति विरामप्रत्ययोनिर्वस्तुकआलंबनीक्रियते सचार्थशून्यः
तदभ्यासपूर्वंचित्तंनिरालंबनमभावप्राप्तमिवभवती त्येषनिर्बीजः
समाधिरसंप्रज्ञातः सखल्वयंद्विविधउपायप्रत्ययोभवप्रत्ययश्च तत्रो
पायप्रत्ययोयोगिनांभवति ॥ १८ ॥

भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

विदेहानांदेवानांभवप्रत्ययःतेहिस्वसंस्कारमात्रोपयोगेनचित्ते
नकैवल्यपदमिवानुभवंतः स्वसंस्कारविपाकंतथाजातीयकमतिवा
हयंतितथाप्रकृतिलयाः साधिकारेचेतसिप्रकृतिलीनेकैवल्यपदमि
वानुभवंतियावन्नपुनरावर्ततेअधिकारवशाच्चित्तमिति ॥ १९ ॥

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वकइतरेषां २०

उपायप्रत्ययोयोगिनांभवतिश्रद्धाचेतसः संप्रसादः साहिजननी
वकल्याणी योगिनंपातितस्यश्रद्दधानस्यविवेकार्थिनो वीर्यमुपजा
यतेसमुपजातवीर्यस्यस्मृतिरुपतिष्ठतेस्मृत्युपस्थानेचचित्तमनाकुलं

समाधीयते समाहितचितस्यप्रज्ञाविवेकउपावर्ततेयेनयथावद्वस्तु-
जानातितदभ्यासात्तद्विषयाच्चवैराग्यादसंप्रज्ञातः समाधिर्भवतिते
खलुनवयोगिनोमृदुमध्याधिमात्रोपायाभवंतितद्यथा मृदुपायोम-
ध्योपायोऽधिमात्रोपायानां ॥ २० ॥

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

यइतितत्रमृदूपायो पित्रिविधोमृदुसंवेगोमध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगइ-
ति तथामध्योपायस्तथाधिमात्रोपायइतितत्राधिमात्रोपायात्समा
धिलाभः समाधिफलंचभवतीति २१ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपिविशेषः ॥ २२ ॥

मृदुतीव्रोमध्यतीव्रोधिमात्रतीव्रइतिततोपिविशेषः तद्विशेषान्मृ
दुतीव्रसंवेगस्यासन्नः ततोमध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नतरः तस्मादधि-
मात्रतीव्रसंवेगस्याधिमात्रोपायस्याप्यासन्नतमः समाधिलाभः स
माधिफलंचेति ॥ २२ ॥ किमेतस्मादेवासन्नतमःसमाधिर्भवतिअ
थास्यलाभेभवतिअन्योपिकश्चिदुपायोनवति ॥

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्तित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यान-
मात्रेण तदभिध्यानादपियोगिनः आसन्नतरः समाधिलाभः फ-
लंचभवतीति ॥ २३ ॥ अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोयमीश्वरो-
नामेति ॥

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशे-
षईश्वरः ॥ २४ ॥

अविद्यादयः क्लेशाः कुशलाकुशलानिकर्माणि तत्फलंविपाक
स्तदनुगुणावासनाआशयाः तेचमनसिवर्तमानाः पुरुषेव्यपदिश्यं

ते सहितत्फलस्यभोक्तेतियथाजयः पराजयोवायोद्धृषुवर्तमानः स्वामिनिव्यपदिश्यतेयोह्यनेनभोगेनापरामृष्टः सपुरुषविशेषईश्वरः कैवल्यंप्राप्तास्तर्हिसंतिचबहवः केवलिनः तेहित्रीणिबंधनानि छित्वाकैवल्यंप्राप्ताः ईश्वरस्यचतत्संबंधोन भूतोनभावीयथामुक्तस्य पूर्वाबंधकोटिः प्रज्ञायतेनैवमीश्वरस्य यथावाप्रकृतिलीनस्योत्तरा बंधकोटिः संभाव्यतेनैवमीश्वरस्य सतुसदैवमुक्तः सदैवेश्वरइति योसौप्रकृष्टसत्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिकउत्कर्षः सकिंसनिमित्तआहोस्विन्निर्निमित्तइति तस्यशास्त्रंनिमित्तंशास्त्रंपुनःकिंनिमित्तंप्रकृष्टसत्वनिमित्तंएतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्वेवर्तमानयोरनादिः संबंधः एतस्मादेतद्भवतिसदैवेश्वरः सदैवमुक्तइति तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं नतावदैश्वर्यांतरेणतदतिशय्यते यदेवाति शयिस्यात्तदेवतत्स्यात् तस्माद्यत्रकाष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः नचतत्समानमैश्वर्य मस्तिकस्मात् द्वयोः तुल्ययोरेकस्मिन् युगपत्कामितेऽर्थेनवमिदमस्तुपुराणमिदमस्त्वितिएकस्यसिद्धावितरस्यप्राकाम्यविघाताद्रूनत्वं प्रसक्तं द्वयोश्चतुल्ययोर्युगपत् कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति अर्थस्यविरुद्धत्वात् तस्माद्यस्यसाम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं सईश्वरः सचपुरुषविशेषइतिकिंच ॥ २४ ॥

तत्रनिरतिशयंसर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातींद्रियग्रहणमल्पंबह्वितिसर्वज्ञबीजमेतद्धिवर्धमानंयत्रनिरतिशयंससर्वज्ञः अस्तिकाष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्यसातिशयत्वात्परिमाणवदितियत्रकाष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य ससर्वज्ञः सचपुरुषविशेषइतिसामान्यमात्रोपसंहारेकृतोपक्षयमनुमानंनविशेषप्रतिपत्तौ समर्थमितितस्यसंज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्य्यन्वेष्यातस्यात्मानुग्रहाभावेपि भूतानुग्रहः प्रयोजनंज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषुसंसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीतितथाचोक्तं आदिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठायका

रुख्याद्भगवान्परमर्षिरासुरयेजिज्ञासमानायतंचप्रोवाचेति॥२५

सएषपूर्वेषामपिगुरुः कालेनानवच्छेदात् २६

पूर्वेहिगुरवः कालेनावच्छेद्यंतेयत्रावच्छेदार्थेन कालोनोपावर्त्ते तेसएषपूर्वेषामपिगुरुः यथास्यसर्गस्यादौप्रकर्षगत्यासिद्धः तथाति क्रांतसर्गादिष्वपिप्रत्येतव्यः ॥ २६ ॥

तस्यवाचकःप्रणवः ॥ २७ ॥

वाच्यईश्वरः प्रणवस्यकिमस्यसंकेतकृतं वाच्यवाचकत्वं अथप्रदी पप्रकाशवदवस्थितमितिस्थितोस्य वाच्यस्यवाचकेनसहसंबंधः संके तस्त्वीश्वरस्यस्थितमेवार्थ मभिनयतियथावस्थितः पितापुत्रयोः स म्बन्धः सङ्केतेनावद्योत्यते अयमस्यपिता अयमस्यपुत्रइतिसर्गान्त रेष्वपिवाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैवसङ्केतः क्रियतेसम्प्रतिपत्तिनित्य तयानित्यः शब्दार्थसम्बन्धइत्यागमिनः प्रतिजानतेविज्ञातवाच्यवा चकत्वस्ययोगिनः ॥ २७ ॥

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

प्रणवस्यजपः प्रणवाभिधेयस्यचेश्वरस्यभावनातदस्ययोगिनः प्र णवंजपतः प्रणवार्थंचभावयतश्चित्तमेकाग्रंसम्पद्यतेतथाचोक्तम्स्वा ध्यायाद्योगमासीतयोगात्स्वाध्यायमामनेत् स्वाध्याययोगसंपत्त्याप रमात्माप्रकाशतेइतिकिंचास्यभवति॥ २८ ॥

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यंतरायाभावश्च

येतावदन्तरायाः व्याधिप्रभृतयः तेतावदीश्वरप्रणिधानान्नभ- वंति स्वरूपदर्शनमप्यस्यभवतियथैवेश्वरः पुरुषः शुद्धः प्रसन्नः के वलःअनुपसर्गः तथायमपिबुद्धेः प्रतिसंवेदीयः पुरुषइत्येवमधिग च्छति अथ केऽन्तरायाः ये चित्तस्य विक्षेपकाः केपुनस्तेकियन्तो वेति ॥ २९ ॥

२

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वा नवस्थितत्वानिचित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

नवान्तरायाश्चित्तस्यविक्षेपाःसहैतेचित्तवृत्तिभिर्भवन्त्येतेषामभावेनभवन्तिपूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यंस्त्यानमकर्मण्यताचित्तस्य संशयउभयकोटिस्पृक्विज्ञानंस्यादिदं एवंनैवंस्यादितिप्रमादःसमाधिसाधनानामभावनम्आलस्यंकायस्यचित्तस्यच गुरुत्वादप्रवृत्तिः अविरतिश्चित्तस्यविषयसम्प्रयोगात्मागर्द्धः भ्रांतिदर्शनंविपर्ययज्ञानम्अलब्धभूमिकत्वंसमाधिभूमेरलाभः अनवस्थितत्वंयल्लब्धायांभूमौचित्तस्याप्रतिष्ठासमाधिप्रतिलंभेहिसतितदवस्थितंस्यादिति एतेचित्तविक्षेपानवयोगमलाः योगप्रतिपक्षायोगान्तरायाइत्यभिधीयन्ते ॥ ३० ॥

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वास प्रश्वासाविक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

दुःखमाध्यात्मिकम्आधिभौतिकंआधिदैविकंचयेनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतन्तेतद्दुःखंदौर्मनस्यं इच्छाभिघाताच्चेतसः क्षोभःयदङ्गान्येजयतिकंपयति तदंगमेजयत्वंप्राणोयद्बाह्यं वायुमाचामतिसश्वासः यत्कौष्ठ्यंवायुंनिस्सारयतिसप्रश्वासः एतेविक्षेपसहभुवोविक्षिप्तचित्तस्यैतेभवन्तिसमाहितचित्तस्यैतेनभवन्ति अथैतेविक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षाः ताभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यांनिरोद्धव्याः । तत्राभ्यासस्यविषयमुपसंहरन्निदमाह ॥ ३१ ॥

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्वावलंबनंचित्तमभ्यसेत् यस्यतुप्रत्यर्थनि

यतंप्रत्ययमात्रक्षणिकंचचित्तंतस्यसर्वमेवचित्तंएकाग्रंनास्त्येवविक्षिप्तं यदिपुनरिदंसर्वतः प्रत्याहृत्यएकस्मिन्नर्थेसमाधीयतेतदा भवत्येकाग्रमित्यतोनप्रत्यर्थनियतं योपिसदृशप्रत्ययप्रवाहेण चित्तमेकाग्रंमन्यतेतस्यैकाग्रतायदिप्रवाहचित्तस्यधर्मः तदैकंनास्तिप्रवाहचित्तंक्षणिकत्वात् अथप्रवाहांशस्यैवप्रत्ययस्यधर्मः ससर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाहीवाविसदृशप्रत्ययप्रवाहो वाप्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्र एवेतिविक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितंचित्तमितियदिचचित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्ययाजायेरन् अथकथमन्यप्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्ताभवेत् अन्यप्रत्ययोपचितस्यचकर्माशयस्यान्यः प्रत्ययउपभोक्ताभवेत् कथंचित्समाधीयमानमप्येतन्नोमयपायसीयंन्यायमाक्षिपति किंचस्वात्मानुभवापह्नवः चित्तस्यान्यत्वेप्राप्नोति कथंयदहमद्राक्षंतत्स्पृशामियच्चास्प्राक्षन्तत्पश्यामीतिअहमितिप्रत्ययः कथमत्यन्तभिन्नेषुचित्तेषुवर्तमानः सामान्यमेकंप्रत्ययिनमाश्रयेतस्वानुभवग्राह्यश्चायमभेदात्मा अहमितिप्रत्ययः नचप्रत्यक्षस्यमाहात्म्यं प्रमाणांतरेणाभिभूयते प्रमाणांतरंचप्रत्यक्षवलेनैव-व्यवहारंलभते तस्मादेकमनेकार्थ मवस्थितंचचित्तंयस्येदंशास्त्रेणपरिकर्मनिर्दिश्यतेतत्कथम् ॥ ३२ ॥

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणांसुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणांभावनातश्चित्तप्रसादनम् ३३

तत्रसर्वप्राणिषुसुखसंभोगापन्नेषुमैत्रीभावयेत् दुःखितेषुकरुणां पुण्यात्मकेषुमुदितां अपुण्यशीलेषूपेक्षांएवमस्यभावयतः शुक्लोधर्म उपजायतेततश्चचित्तंप्रसीदतिप्रसन्नमेकाग्रंस्थितिपदंलभते ॥ ३३ ॥

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यांवाप्राणस्य ॥ ३४ ॥

कौष्ठस्यवायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषाद्वमनं प्रच्छर्दनंविधा

रणंप्राणायाम: ताभ्यांवामनस: स्थितिंसंपादयेत् ॥ ३४ ॥

विषयवतीवाप्रवृत्तिरुत्पन्नामनस:स्थिति-निबन्धनी ॥ ३५ ॥

नासिकाग्रेधारयतोऽस्ययादिव्यगंधसंवित्सागंधप्रवृत्तिः जिह्वाग्रेरससंवित् तालुनिरूपसंवित् जिह्वामध्येस्पर्शसंवित् जिह्वामूलेश ब्दसंवित्इत्येता: प्रवृत्तयउत्पन्नाश्चित्तंस्थितौ निबध्नन्तिसंशयंविध्मंतिसमाधिप्रज्ञायांचद्वारीभवंतीतिएतेनचंद्रादित्यग्रहमणिप्रदीपरत्नादिषु प्रवृत्तिरुपत्पन्नाविषयवत्येववेदितव्यायद्यपिहितत्च्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशैरवगतमर्थतत्त्वंसद्भूतमेवभवति एतेषांयथाभूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात्तथापियावदेकदेशोपिकश्चित् नस्वकरणसंवेद्योभवतितावत्सर्वंपरोक्षमिवअपवर्गादिषु सूक्ष्मेष्वर्थेषुनदृढांबुद्धिमुत्पादयतितस्माच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशोपोद्बलनार्थमेवावश्यंकश्चिद्विशेष: प्रत्यक्षीकर्तव्य: तत्रतदुपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षत्वेसतिसर्वंसुसूक्ष्मविषयमप्यापवर्गात् श्रद्धीयतेएतदर्थमेवेदंचित्तपरिकर्मनिर्दिश्यते अनियतासुवृत्तिषुतद्विषयायां वशीकारसंज्ञायांउपजातायांसमर्थंस्यात् तस्यतस्यार्थस्यप्रत्यक्षीकरणायेति तथाचसतिश्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधय:अस्याप्रतिबंधेनभविष्यन्तीति ॥ ३५ ॥

विशोकावाज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिरुत्पन्नामनस: स्थितिनिबंधनीतिअनुवर्ततेहृदयपुण्डरीकेधारयतोयाबुद्धिसंवित् बुद्धिसत्त्वंहिभास्वरमाकाशकल्पंतत्रस्थितिवैशारद्यात्प्रवृत्ति: सूर्येंदुग्रहमणिप्रभारूपाकारेणविकल्पतेतथास्मितायांसमापन्नंचित्तं निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं शान्तमनंतमस्मितामात्रंभवतियत्रेदमुक्तं तमणुमात्रमात्मानमनुविद्यास्मीति एवंतावत्संप्रजानीतेइत्ये षाद्वयोविशोका विषयवतीअस्मितामात्राच प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीत्युच्यते ययायोगिनश्चित्तंस्थितिपदंलभतेइति ३६

स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनंवा ॥ ३७ ॥

स्वप्नज्ञानालंबनंनिद्राज्ञानालंबनंवातदाकारंयोगिनश्चित्तस्थितिपदंलभतेइति ॥ ३७ ॥

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३८ ॥

यदेवाभिमतंतदेवध्यायेत् तत्रलब्धस्थितिकमन्यत्रापिस्थितिपदं लभत इति ॥ ३८ ॥

परमाणुपरमममहत्त्वान्तोऽस्यवशीकारः ३९

सूक्ष्मे निविशमानस्यपरमाण्वंतंस्थितिपदंलभतइति स्थूलेनिविशमानस्यपरमममहत्त्वांतंस्थितिपदंचित्तस्यएवंतामुभयोःकोटिमनुधावतोयोस्याप्रतिघातः सपरोवशीकारः तद्वशीकारात्परिपूर्णयोगिनश्चित्तं नपुनरभ्यासकृतंपरिकर्मापेक्षतइति अथलब्धस्थितिकस्यचेतसःकिंस्वरूपाकिंविषयावासमापत्तिरितितदुच्यते ॥ ३९

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येवमणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषुतत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४० ॥

क्षीणवृत्तेरिति प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः अभिजातस्येवमणेरितिदृष्टांतोपादानंयथास्फटिकउपाश्रयभेदात् तत्तद्रूपोपरक्तउपायाश्रयरूपाकारेणनिर्भासते तथाग्राह्यालंबनोपरक्तंचित्तंग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यस्वरूपाकारेणनिर्भासते भूतसूक्ष्मोपरक्तंभूतसूक्ष्मसमापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपाभासंभवति तथा स्थूलालंबनोपरक्तं स्थूलरूपसमापन्नं स्थूलरूपाभासंभवति तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदसमापन्नं विश्वरूपाभासंभवति तथा ग्रहणेष्वपींद्रियेष्वपिद्रष्टव्यं ग्रहणालंबनोपरक्तं ग्रहणसमापन्नं ग्रहणस्वरूपाकारेणनिर्भासते तथा ग्रहीतृपुरुषालंबनोपरक्तं ग्रहीतृपुरुषसमापन्नं ग्र

हीतृपुरुषस्वरूपाकारेणनिर्भासते तथा मुक्तपुरुषालंबनोपरक्तं मु
क्तपुरुषसमापन्नं मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेणनिर्भासते तदेवमभिजात
मणिकल्पस्यचेतसोग्रहीतृग्रहणग्राह्येषुपुरुषेंद्रियभूतेषु यातत्स्थ
तदंजनतातेषु स्थितस्यतदाकारापत्तिः सासमापत्तिरित्युच्यते ४०

तत्रशब्दार्थज्ञानविकल्पैःसङ्कीर्णासवितर्का समापत्तिः ॥ ४१ ॥

तद्यथागौरितिशब्दोगौरित्यर्थोगौरितिज्ञानमित्यविभागेन वि
भक्तानामपिग्रहणंदृष्टं विभज्यमानाश्चान्येशब्दधर्माअन्येर्थ धर्माअ
न्येविज्ञानधर्माइत्येतेषांविभक्तः पन्थाः तत्रसमापन्नस्ययोगिनोयो
गवाद्यर्थः समाधिप्रज्ञायांसमारूढः सचेच्छब्दाज्ञानविकल्पानुवि
द्धउपावर्तते सासंकीर्णासमापत्तिः सवितर्केत्युच्यते यदापुनः शब्द
संकेतस्मृतिपरिशुद्धौश्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायाम् समाधिप्र-
ज्ञायाम् स्वरूपमात्रेणावस्थितोर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छि
द्यते साच निर्वितर्कासमापत्तिः तत्परंप्रत्यक्षं तच्चश्रुतानुमानयो
र्बीजं ततः श्रुतानुमानेप्रभवतः नच श्रुतानुमाज्ञानसहभूतंतद्दर्शनं
तस्मादऽसंकीर्णंप्रमाणांतरेणयोगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शन-
मितिनिर्वितर्कायाः समापत्तेरस्याः सूत्रेलक्षणंद्योत्यते ॥ ४१ ॥

स्मृतिपरिशुद्धौस्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भा-सानिर्वितर्का ॥ ४२ ॥

याशब्दसंकेतश्रुतानुमानज्ञानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धौग्राह्यस्वरू
पोपरक्ताप्रज्ञास्वमिवप्रज्ञारूपंग्रहणात्मकंत्यक्तापदार्थमात्रस्वरूपा
ग्राह्यस्वरूपापन्नेवभवति सानिर्वितर्कासमापत्तिः तथाच व्याख्या
तातस्याएकबुध्युपक्रमोह्यर्थात्माअणुप्रचयविशेषात्मा गवादिर्घटा-
दिर्वालोकः सच संस्थानविशेषोभूतसूक्ष्माणांसाधारणोधर्मआत्म-

भूतः फलेनव्यक्तो नानुमितः स्वव्यंजकांजनः प्रादुर्भवतिधर्मान्तरोदयचतिरोभवति स एषधर्मोअवयवीत्युच्यते योसावेकश्च महांश्च अणीयांश्च स्पर्शवांश्च क्रियाधर्मकश्च अनित्यश्च तेनावयविनाव्यवहाराः क्रियंते यस्यपुनरवस्तुकः सप्रचयविशेषः सूक्ष्मंचकारणमनुपलभ्यन्तस्यावयव्यभावात् अतद्रूपप्रतिष्ठंमिथ्याज्ञानमितिप्रायेणसर्वमेवप्राप्तं मिथ्याज्ञानमिति तदा चसम्यक्ज्ञानमपिकिंस्यात् विषयाभावात् यद्यदुपलभ्यते ततदवयवित्वेनाघ्रातं तस्मादस्त्यवयवी योमहत्त्वादिव्यवहरापन्नः समापत्तेर्निर्वितर्कायाविषयोभवति ४२

एतयैवसविचारा निर्विचाराच सूक्ष्मविषयाव्याख्याता ॥ ४३ ॥

तत्रभूतसूक्ष्मेष्वभिव्यक्तधर्मकेषुदेशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषुयासमापत्तिः सासविचारेत्युच्यतेतत्राप्येकबुद्धिनिर्ग्राह्यमेवोदितधर्मविशिष्टं भूतसूक्ष्ममालंबनीभूतंसमाधिप्रज्ञायामुपतिष्ठते यापुनः सर्वथासर्वतः शांतोदिताव्यपदेश्यधर्मानवच्छिन्नेषुसर्वधर्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषुसमापत्तिः सानिर्विचारेत्युच्यतेएवंस्वरूपंहितद्भूतसूक्ष्मंएतेनैवस्वरूपेणालंबनीभूतमेवसमाधिप्रज्ञास्वरूपमुपरंजयतिप्रज्ञाचस्वरूपशून्येवअर्थमात्रायदाभवतितदानिर्विचारेत्युच्यते तत्रमहद्वस्तुविषयासवितर्कानिर्वितर्काचसूक्ष्मविषयासविचारानिर्विचाराच एवमुभयोरेतयैवनिर्वितर्कयाविकल्पहानिर्व्याख्यातेति ॥ ४३ ॥

सूक्ष्मविषयत्वंचालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४४ ॥

पार्थिवस्याणोर्गंधतन्मात्रंसूक्ष्मोविषयः आप्यस्यरसतन्मात्रंतैजसस्यरूपतन्मात्रंवायवीयस्यस्पर्शतन्मात्रं आकाशस्यशब्दतन्मात्रमितितेषामहंकारः अस्यापिलिंगमात्रंसूक्ष्मोविषयः लिंगमात्रस्याप्यलिंगंसूक्ष्मोविषयः नचालिंगात्परंसूक्ष्ममस्तिनन्वस्तिपुरुषः सूक्ष्म

इतिसत्यं यथालिंगात्परमलिंगस्य सौक्ष्म्यंनचैवंपुरुषस्य किंतुलिंगस्यान्वयिकारणं पुरुषोनभवतिहेतुस्तुभवतीतिम्रत: प्रधानेसौक्ष्म्यं निरतिशयव्याख्यातं ॥ ४४ ॥

ताएवसबीज:समाधि: ॥ ४५ ॥

ताश्चतस्त्रस्समापत्तयोबहिर्वस्तुबीजाइतिसमाधिरपिसबीज: तत्र स्थूलेर्थेसवितर्कोनिर्वितर्क: सूक्ष्मर्थेसविचारोनिर्विचारइतिचतुर्द्धा परसंख्यात: समाधिरिति ॥ ४५ ॥

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसाद: ॥ ४६ ॥

अशुध्यावरणमलापे तस्य प्रकाशात्मनोबुद्धिसत्वस्य रजस्तमोभ्यामनभिभूत: स्वच्छ: स्थितिप्रवाहोवैशारद्यं यदानिर्विचारस्य समधेर्वैशारद्यमिदंजायते तदायोगिनोभवतिअध्यात्मप्रसाद: भूतार्थविषय: क्रमाननुरोधिस्फुटप्रज्ञालोक: तथाचोक्तं प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्य:शोचतोजनान् भूमिष्ठानिवशैलस्थ: सर्वान्प्राज्ञोनुपश्यति ॥ ४६ ॥

ऋतम्भरातत्रप्रज्ञा ॥ ४७ ॥

तस्मिन्समाहितचित्तस्ययाप्रज्ञाजायतेतस्याऋतंभरेतिसंज्ञाभवति अन्वर्थाचसासत्यमेवबिभर्तिनतत्रविपर्यासज्ञानगंधोप्यस्तीति तथाचोक्तं आगमेनानुमानेनध्यानाभ्यासरसेनचत्रिधाप्रकल्पयन् प्रज्ञांलभतेयोगमुत्तममिति तसापुन: ॥ ४७ ॥

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्य विषयाविशेषार्थत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रुतमागमविज्ञानं तत्सामान्यविषयं नह्यागमेनशक्योविशेषोभिधातुंकस्मातनहिविशेषेणकृतसंकेत: शब्दइतितथानुमानंसामान्य

विषयमेव यत्रप्राप्तिस्तत्रगतिः यत्राप्राप्तिस्तत्रनभवतिगतिरित्युक्तम् अनुमानेनच सामान्येनोपसंहारः तस्माच्छ्रुतानुमानविषयोन विशेषः कश्चिदस्तीति नचास्यसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्यवस्तुनोलोकप्रत्यक्षेणग्रहणम् नचास्यविशेषस्याप्रमाणकस्याभावोस्तीति समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्यएवसविशेषोभवतिभूतसूक्ष्मगतोवा पुरुषगतोवा तस्माच्छ्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयासाप्रज्ञाविशेषार्थत्वादिति। समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भेयोगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारोनवोनवोजायते ॥ ४८ ॥

तज्जःसंस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ४९

समाधिप्रज्ञाभवः संस्कारोव्युत्थानसंस्काराशयम्बाधते व्युत्थानसंस्काराभिभवात् तत्प्रभवाः प्रत्ययानभवन्ति प्रत्ययनिरोधेसमाधिरुपतिष्ठते ततःसमाधिजाप्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्काराइति नवःसंस्काराशयोजायते ततःप्रज्ञाततश्चसंस्काराइति कथमसौसंस्कारातिशयश्चित्तंसाधिकारन्नकरिष्यतीति नतेप्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षयहेतुत्वात् चित्तमधिकारविशिष्टंकुर्वन्तिचित्तंहिते स्वकार्यादवसादयन्ति ख्यातिपर्यवसानंहिचित्तचेष्टितमिति किञ्चास्यभवति ॥ ४९ ॥

तस्यापिनिरोधेसर्वनिरोधान्निर्बीजःसमाधिः ॥

सनकेवलंसमाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानांसंस्काराणामपिप्रतिबन्धीभवति कस्मान्निरोधजः संस्कारः समाधिजान्संस्कारान्बाधतइति निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेननिरोधचित्तकृतसंस्कारास्तित्वमनुमेयम्। व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सहकैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तंस्वस्यांप्रकृताववस्थितायांप्रविलीयते तस्मात्तेसंस्काराश्चित्तस्याधिकारविरोधनस्थितिहेतवो यस्मादवहिताधिकारंसहकैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तंविनिवर्तते तस्मिन्निवृत्ते

पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठः अतः शुद्धोमुक्तइत्युच्यते ॥ ५० ॥

इतिपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे समाधिपादः ॥ प्रथमः ॥ १ ॥

उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः कथं व्युत्थितचित्तोपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते ॥

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिक्रियायोगः १

नातपस्विनोयोगःसिध्यति अनादिकर्मक्लेशवासनाविषयप्रत्युपस्थितविषयजालाचाशुद्धिर्नान्तरेणतपःसम्भेदमापद्यतेइति तपसउपादानम्। तच्च चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमितिमन्यते। स्वाध्यायः प्रणवादिपविचाणाञ्जपः मोक्षशास्त्राध्ययनंवा। ईश्वरप्रणिधानम् सर्वक्रियाणांपरमगुरावर्पणम् तत्फलसंन्यासो वा ॥ १ ॥

सहिक्रयायोगःसमाधिभावनार्थःक्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

सहिस्वासेव्यमानः समाधिम्भावयति क्लेशांश्चप्रतनूकरोति। प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसंख्यानाग्निनादग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति। तेषांतनूकरणात्पुनः क्लेशैरपरामृष्टासत्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्माप्रज्ञासमाप्ताधिकाराप्रतिप्रसवायकल्पिष्यतेइति। अथकेक्लेशाःकियन्तोवेति ॥ २ ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः ॥ ३ ॥

क्लेशाइति पञ्चविपर्ययाइत्यर्थः तेस्पन्दमानागुणाधिकारंद्रढय

न्ति परिणाममवस्थापयन्ति कार्यकारणस्रोतउन्नमयन्ति परस्प-रानुग्रहतंत्रीभूत्वा कर्मविपाकंचाभिनिर्हरन्तिइति ॥ ३ ॥

अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषाम्प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो-दाराणाम् ॥ ४ ॥

अत्राविद्याक्षेत्रंप्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनांचतुर्विधकल्पितानाम्प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणांतत्रकाप्रसुप्तिः चेतसिशक्तिमात्रप्रतिष्ठानांबीजभावोपगमः। तस्य प्रबोधआलम्बनेसंमुखीभावः प्रसंख्यानवतोदग्धक्लेशबीजस्यसंमुखीभूतेप्यालम्बनेनासौपुनरस्तिदग्धबीजस्यकुतः प्ररोहइति। अतः क्षीणक्लेशः कुशलश्चरमदेहइत्युच्यते तत्रैवसादग्धबीजभावाःपञ्चमीक्लेशावस्थानान्यचेतिसतांक्लेशानांतदाबीजसामर्थ्यं दग्धमितिविषयस्यसंमुखीभावेपिसतिनभवत्येषांप्रबोधइत्युक्ताप्रसुप्तिर्दग्धबीजानामप्ररोहश्चतनुत्वमुच्यते। प्रतिपक्षभावनोपहताःक्लेशास्तनवोभवन्तितथाविच्छिद्यविच्छिद्यतेनतेनात्मनापुनः समुदाचरन्तीति। विच्छिन्नाः कथंरागकालेक्रोधस्यादर्शनात् नहिरागकालेक्रोधःसमुदाचरतिरागश्चक्वचिद्दृश्यमानोनविषयान्तरेनास्तिनैकस्यांस्त्रियांचैचोरक्तइतिअन्यासुस्त्रीषुविरक्तः किंतुतत्ररागोलब्धवृत्तिः अन्यत्रभविष्यद्वृत्तिरिति सहितदाप्रसुप्ततनुविच्छिन्नोभवतिविषयेयोलब्धवृत्तिः सउदारः सर्वएवैतेक्लेशविषयत्वन्नातिक्रामन्ति कस्तर्हिविच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदारोवाक्लेशइतिउच्यते सत्यमेवैतत् किंतुविशिष्टानामेवैतेषांविच्छिन्नादित्वं यथैवप्रतिपक्षभावनातोनिवृत्तस्तथैवस्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभिव्यक्तइति सर्वएवामीक्लेशाअविद्याभेदाः कस्मात्सर्वेषुअविद्यैवाभिप्लवतेयदविद्ययावस्त्वाकार्यतेतदेवानुशेरतेक्लेशाविपर्यासप्रत्ययकालेउपलभ्यन्तेक्षीयमाणाञ्चाविद्यामनुक्षीयन्तइति। तत्राविद्यास्वरूपमुच्यते ॥ ४ ॥

अनित्याशुचिदुःखानात्मसुनित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अनित्ये कार्ये नित्यख्यातिः। तद्यथा ध्रुवापृथिवीध्रुवासचन्द्रतारकाद्यौः अमृतादिवौकसइति। तथाशुचौपरमबीभत्सेकायेशुचिख्यातिः। उक्तञ्चस्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निःस्यन्दान्निधनादपि कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिताह्यशुचिंविदुः। इत्यशुचौशुचिख्यातिर्दृश्यते नवेवशशाङ्कलेखाकमनीयेयंकन्यामध्वमृतावयवनिर्मितेवचन्द्रम्भित्वानिःसृतेवज्ञायते नीलोत्पलपत्रायताक्षीहावगर्भाभ्यांलोचनाभ्यांजीवलोकमाश्वासयन्तीवेतिकस्यकेनाभिसम्बन्धः। भवति चैवमशुचौशुचिविपर्यासप्रत्ययइति एतेनापुण्येपुण्यप्रत्ययस्तथैवानर्थेचार्थप्रत्ययोव्याख्यातः तथादुःखेसुखख्यातिंवक्ष्यति परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्चदुःखमेवसर्वंविवेकिनइतितत्र सुखख्यातिरविद्या तथाअनात्मन्यात्मख्यातिर्बाह्योपकरणेषुचेतनाचेतनेषुभोगाधिष्ठानेवाशरीरेपुरुषोपकरणेवा मनसिअनात्मन्यात्मख्यातिरिति तथैतदत्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तं वासत्वमात्मत्वेनाभिप्रतीत्यतस्यसम्पदमनुनन्दत्यात्मसम्पदंमन्वानस्तस्यव्यापदमनुशोचत्यात्मव्यापदंमन्वानः सर्वोऽप्रतिबुद्धइत्येषाचतुष्पदाभवत्यविद्यामूलमस्य क्लेशसन्तानस्यकर्माशयस्यचसविपाकस्येति तस्याश्चामित्रागोष्पदवद्वस्तुसतत्वंविज्ञेयम् यथानामित्रोमित्राभावोनमित्रमात्रङ्किन्तुतद्विरुद्धःसपत्नःयथावागोष्पदंनगोष्पदाभावोनगोष्पदमात्रङ्किन्तुदेश एवताभ्यामन्यद्वस्त्वन्तरम् एवमविद्यानप्रमाणंनप्रमाणाभावःकिन्तु विद्याविपरीतंज्ञानान्तरमविद्येति ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

पुरुषोदृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोरेकस्वरूपापत्तिरिवा-

स्मिता क्लेश उच्यते भोग्यभोक्तृशक्त्योरत्यन्तविभक्तयोरत्यन्तासङ्कीर्ण-
योरविभागप्राप्ताविवसत्यां भोगः कल्पते । स्वरूपप्रतिलम्भे तु तयोः कै
वल्यमेव भवति । कुतो भोग इति तथा चोक्तम् बुद्धितः परमपुरुषमा
कारशीलविद्यादिभिः विभक्तमपश्यन्कुर्यात्तत्रात्मबुद्धिं मोहेनेति ६

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वः सुखे तत्साधने वा यो गर्धस्तृष्णा-
लोभः स राग इति ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा यः प्रतिघो म-
न्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेषः ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोपि तथारूढोभिनिवेशः ९

सर्वस्य प्राणिन इयमात्माशीर्नित्या भवति मा न भूवं भूयासमिति ।
न चाननुभूतमरणधर्मकस्यैषा भवत्यात्माशीः एतया च पूर्वजन्मानुभ-
वः प्रतीयते स चायमभिनिवेशः क्लेशः स्वरसवाही कृमेरपि जात-
मात्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमैरसंभावितो मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्म
कः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति । यथा चायमत्यन्तमूढेषु
दृश्यते क्लेशस्तथा विदुषोपि विज्ञातपूर्वापरान्तस्य रूढः कस्मात् समा
ना ह्येतयोः कुशलाकुशलयोः मरणदुःखानुभवादियं वासनेति ॥ ९

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

ते पञ्च क्लेशा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रली-
ने सह तेनैवास्तङ्गच्छन्ति स्थितानान्तु बीजभावोपगतानाम् ॥ १० ॥

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्लेशानां या वृत्तयः स्थूलास्ताः क्रियायोगेन तनूकृताः सत्यः प्रसं

ख्यानेनध्यानेनहातव्याः यावतसूक्ष्मीकृतायावद्दग्धबीजकल्पाइति यथाचवस्त्राणांस्थूलोमलःपूर्वन्निर्धूयतेपश्चातसूक्ष्मोयत्नेनोपायेनचापनीयतेतथास्वल्पप्रतिपक्षाःस्थूलाष्टत्तयःक्लेशानाम् सूक्ष्मास्तुमहाप्रतिपक्षाइति ॥ ११ ॥

क्लेशमूलःकर्माशयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥

तत्रपुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रसवः सदृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च तत्रतीव्रसंवेगेनमंत्रतपः समाधिभिर्निर्वर्तितईश्वरदेवतामहर्षि महानुभावानामाराधनाद्वायः परिनिष्पन्नः ससद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशयइति तथातीव्रक्लेशेनभीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु वा तपस्विषु कृतः पुनः पुनरपकारः सचापि पापकर्माशयः सद्यएवपरिपच्यते यथा नन्दीश्वरः कुमारोमनुष्यपरिणामंहित्वा देवत्वेनपरिणतः तथानहुषोपिदेवानामिन्द्रःस्वकंपरिणामंहित्वातिर्यक्त्वेनपरिणत इति तत्रनारकाणांनास्तिदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः क्षीणक्लेशानामपिनास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयःकर्माशयइति ॥ ११ ॥

सतोमूलेतद्विपाकोजात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

सत्सुक्लेशेषुकर्माशयोविपाकारम्भीभवति । नोच्छिन्नक्लेशमूलः यथातुषावनद्धाःशालितण्डुलाःअदग्धबीजभावाःप्ररोहसमर्थाभवन्तिनापनीततुषादग्धबीजभावावातथाक्लेशावनद्धः कर्माशयोविपाकप्ररोहीभवतिनापनीतक्लेशोनप्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभावोवेति सचविपाकस्त्रिविधोजातीरायुर्भोगइति तत्रेदंविचार्यते किमेकंकर्मएकस्यजन्मनःकारणम् अथैकङ्कर्मानेकञ्जन्माक्षिपतीतिद्वितीयाविचारणाकिमनेकङ्कर्मअनेकञ्जन्मानिर्वर्तयन्ति । अथानेकङ्कर्मैकञ्जन्मानिर्वर्तयतीतिनतावदेकङ्कर्मैकस्यजन्मनः कारणङ्कस्मादनादिकालप्रचितस्यासंख्येयस्यावशिष्टकर्मणःसांप्रतिकस्यचफलक्रमानि

यमात् । अनाश्वासोलोकस्यप्रसङ्गः सचानिष्टइतिनचैकंकर्मानेक
स्यजन्मनःकारणंकस्मादनेकेषुकर्मसुएकैकमेवकर्मानेकस्यजन्मनःका
रणमित्यवशिष्टस्यविपाककालाभावः प्रसक्तः सचाप्यनिष्टइति । न
चानेककर्मानेकस्यजन्मनकारणङ्कस्मात्तदनेकस्यजन्मयुगपन्नसंभवती
तिक्रमेणवाच्यमतथाचपूर्वदोषानुषंगःतस्माज्जन्मप्रायणान्तरेकृतः
पुण्यापुण्यकर्माशयप्रचयोविचित्रःप्रधानोपसर्ज्जनभावेनावस्थितः
प्रायणाभिव्यक्तःएकप्रघट्टकेमिलित्वामरणमप्रसाध्यसंमूर्छितएक
मेवजन्मकरोति तच्चजन्मतेनैवकर्मणालब्धायुष्कंभवति तस्मिन्नायु-
षितेनैवकर्मणाभोगःसंपद्यतइति । असौकर्माशयोजन्मायुर्भोगहेतु
त्वात्त्रिविपाकोभिधीयतइति । अतएकभविकःकर्माशयउक्तइतिदृष्ट
जन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भीभोगहेतुत्वाद्द्विविपाकारम्भीवायुर्भो
गहेतुत्वात् नन्दीश्वरवत् नहुषवद्वेति । क्लेशकर्मविपाकानुभवनि
र्मिताभिस्तुवासनाभिरनादिकालसंमूर्छितमिदंचित्तंचित्रीकृतमि
वसर्वतोमत्स्यजालंग्रंथिताम्भिरिवाततइत्यताअनेकभवपूर्विकावा
सनाः । यस्त्वयकर्माशयएषएवैकभविकउक्तइति । येसंस्काराः स्मृ
तिहेतवस्तावासनाः तास्वानादिकालीनाइति । यस्त्वसावेकभवि-
कःकर्माशयः सनियतविपाकश्चानियतविपाकश्च । तत्रदृष्टजन्मवेद
नीयस्य नियतविपाकस्यैवायंनियमो नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानिय
तविपाकस्य । कस्मात् योह्यदृष्टजन्मवेदनीयो नियतविपाकस्तस्य-
त्रयीगतिः कृतस्याविपाकस्यनाशः प्रधानकर्मण्यावापगमनम् वा
नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति तत्र
कृतस्याविपक्वस्यनाशो यथाशुक्लकर्मोदयादिहैवनाशः कृष्णस्ययत्रे
दमुक्तम् द्वेद्वेहवैकर्मणीवेदितव्ये पापकस्यैकोराशिः पुण्यकृतोपह-
न्तितदिच्छस्वकर्माणिसुकृतानि कर्तुमिहैवतेकर्मकवयोवेदयन्ते प्र
धानकर्मण्यावापगमनंयत्रेदमुक्तम् स्यात्स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः
सप्रत्यवमर्षःकुशलस्यनापकर्षायालम् कस्मात्कुशलंहिमेबह्वन्यदस्ति

यत्रायञ्जमावापगत: स्वर्गेष्वकर्षमल्लङ्करिष्यतीतिनियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्यवाचिरमवस्थानम् कथमितिअदृष्टजन्मवेदनीयस्यैवनियतविपाकस्यकर्मण:समानंमरणमभिव्यञ्जिकारणमुक्तम् । नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य यत्वदृष्टजन्मवेदनीयम् कर्मानियतविपाकन्तन्नश्येत् आवापंवागच्छेत् अभिभूतंवाचिरमप्युपासितयावत्समानङ्कर्माभिव्यंजकंनिमित्तमस्यनविपाकाभिमुखंकरोतीति तद्विपाकस्यैवदेशकालनिमित्तानवधारणादियंकर्मगतिश्चित्रादुर्विज्ञानाचेति नचोत्सर्गस्यापवादात् निवृत्तिरित्येकभविकः कर्माशयोनुज्ञायतइति ॥ १३ ॥

तेह्लादपरितापफल: पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

तेजन्मायुर्भोगा: पुण्यहेतुका: सुखफला: अपुण्यहेतुकादु:खफलाइति । यथाचेदंदु:खंप्रतिकूलात्मकंएवंविषयसुखकालेपिदु:खमस्त्येवप्रतिकूलात्मकंयोगिन: कथन्तदुपपाद्यते ॥ १४ ॥

परिणामतापसंस्कारदु:खैर्गुणवृत्तिविरोधाच्चदु:खमेवसर्वंविवेकिन: ॥ १५ ॥

सर्वस्यायंरागानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीन:सुखाऽनुभवइति तत्रास्तिरागज: कर्माशय: तथाचद्वेष्टिदु:खसाधनानिमुह्यतिचेति द्वेषमोहकृतोप्यस्ति तथाचोक्तम् नानुपहत्यभूतान्युपभोग: सम्भवतीति हिंसाकृतोप्यस्तिशारीर: कर्माशयइति विषयसुखंचाविद्येत्युक्तम् याभोगेष्विन्द्रियाणांतृप्तेरुपशान्ति: तत्सुखंयालौल्यादनुपशान्तिस्तत्दु:खं नचेन्द्रियाणांभोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुंशक्यङ्कस्मात् यतोभोगाभ्यासमनुविवर्द्धन्तेरागा: कौशलानिचेन्द्रियाणामिति तस्मादनुपाय:सुखस्यभोगाभ्यासइति सखल्वयंवृश्चिकविष-

भीतइवाशीविषेणदष्टोयःसुखार्थीविषयाननुवासितोमहतिदुःखपङ्केमग्नइतिएषापरिणामदुःखतानामप्रतिकूलासुखावस्थायामपियोगिनमेव क्लिश्नातिअथकातापदुःखतासर्वस्यद्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभवइतितत्रास्तिद्वेषजःकर्माशयःसुखसाधनानिचप्रार्थयमानःकायेनवाचामनसाचपरिस्पन्दतेततःपरमनुगृह्णात्युपहन्तिचेतिपरानुग्रहपीडाभ्याम्धर्माधर्मावुपचिनोतिसकर्माशयोलोभान्मोहाच्चभवतीत्येषातापदुःखतोच्यतेकापुनःसंस्कारदुःखतासुखानुभवात्सुखसंस्काराशयोदुःखानुभवादपिदुःखसंस्काराशयइतिएवङ्कर्मभ्योविपाकेऽनुभूयमानेसुखेदुःखेवापुनःकर्माशयप्रचयइतिएवमिदमनादिदुःखस्रोतोविप्रसृतंयोगिनमेवप्रतिकूलात्मकत्वादुद्वेजयतिकस्मात्अक्षिपात्रकल्पोहिविद्वानितियथोर्णातन्तुरक्षिपात्रेन्यस्तःस्पर्शेनदुःखयतिनान्येषुगात्रावयवेषुएवमेतानिदुःखानिअक्षिपात्रकल्पंयोगिनमेवक्लिश्नन्तिनेतरम्प्रतिपत्तारंइतरंतुस्वकर्मोपहृतंदुःखमुपात्तमुपात्तन्त्यजन्तन्त्यजन्तमुपाददानंअनादिवासनाविचित्रयाचित्तवृत्त्यासमन्ततोऽनुविद्धमिवाविद्ययाहातव्यएवाहङ्कारममकारानुपातिनञ्जातम्जातंबाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापाअनुप्लवन्तेतदेवमनादिदुःखस्रोतसाव्युह्यमानमात्मानम्भूतग्रामंदृष्ट्वायोगीसर्वदुःखक्षयकारणंसम्यग्दर्शनंशरणम्प्रपद्यतइतिगुणवृत्तिविरोधाच्चदुःखमेवसर्वंविवेकिनःप्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपाबुद्धिगुणाःपरस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वाशान्तङ्घोरम्मूढंवाप्रत्ययन्त्रिगुणमेवारभन्तेचलञ्चगुणवृत्तमितिक्षिप्रपरिणामिचित्तमुक्तम्रूपातिशयावृत्त्यतिशयाश्चपरस्परेणविरुध्यन्तेसामान्यानितुअतिशयैःसहप्रवर्त्तन्तेएवमेतेगुणाइतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्ययाइतिसर्वेसर्वरूपाभवन्तिगुणप्रधानभावकृतस्त्वेषांविशेषइतितस्मात्दुःखमेवसर्वंविवेकिनइतितदस्यमहतोदुःखसमुदायस्यप्रभवबीजमविद्यातस्याश्चसम्यग्दर्शनमभावहेतुःयथाचि-

किल्साशास्त्रञ्चतुर्व्यूहंरोगोरोगहेतुरारोग्यम्भैषज्यमित्येवमिदम-
पिशास्त्रञ्चतुर्व्यूहमेवतद्यथासंसारःसंसारहेतुःमोक्षोमोक्षोपायइ
तितत्रदुःखबहुलःसंसारोहेयप्रधानपुरुषयोःसंयोगोहेयहेतुःसंयो-
गस्यात्यन्तिकीनिवृत्तिर्हानंहानोपायःसम्यग्दर्शनन्तत्रहातुःस्वरू-
पंउपादेयंहेयम्वानभवितुमर्हतिइतिहानेतस्य।उच्छेदवादप्रसंगःउ
पादानेचहेतुवादःउभयप्रत्याख्यानेशाश्वतवादइत्येतत्सम्यक्दर्शन-
न्तदेतच्छास्त्रञ्चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते ॥ १५ ॥

हेयंदुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

दुःखमतीतमुपभोगेनातिवाहितम्नहेयपक्षेवर्त्ततेवर्त्तमानञ्च स्वक्षणेभोगारूढमिति नतत्क्षणांतरेहेयतामापद्यते। तस्माद्यदेवानागतंदुःखंतदेवाक्षिपात्रकल्पंयोगिनंक्लिश्नातिनेतरंप्रतिपत्तारम् तदेवहेयतामापद्यते। तस्मादेवहेयमित्युच्यतेतस्यैवकारणप्रतिनिर्दिश्यते ॥ १६ ॥

द्रष्टृदृश्ययोःसंयोगोहेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टाबुद्धेः प्रतिसंवेदीपुरुषः दृश्याबुद्धिसत्त्वोपारूढाः सर्वेधर्माः तदेतद्दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पंसन्निधिमात्रोपकारिदृश्यत्वेनभवतिपुरुषस्यस्वंदृशिरूपस्यस्वामिनः अनुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वरूपेणप्रतिलब्धात्मकंस्वतन्त्रमपिपरार्थत्वात्परतन्त्रम् तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगोहेयहेतुर्दुःखस्यकारणमित्यर्थः। तथाचोक्तम्तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिकोदुःखप्रतीकारःकस्मात् दुःखहेतोःपरिहार्य्यस्यप्रतीकारदर्शनात् तत्यथ पादतलस्यभेद्यताकण्टकस्यभेत्तृत्वम्परिहारःकण्टकस्यपादानधिष्ठानम्पादत्राणव्यवहिते नवाधिष्ठानमेतत्त्रयंयोवेदलोकेसतत्रप्रतीकारमारभमाणोभेदजंदुःखन्नाप्नोतिकस्मात् त्रित्वोपलब्धिसमार्थ्यादि-

तिश्चचापितापकस्वरजसः सत्वमेवतप्यत्स्मात् तपिक्रियायाःकर्मस्थत्वात सत्वेकर्मणितपिक्रियानापरिणामिनिनिष्क्रियेचेचत्रन्देदर्शितविषयत्वात्सत्वेतुतप्यमानेतदाकारानुरोधीपुरुषोनुतप्यतइतिदृश्यतेदृश्यस्वरूपमुच्यते ॥ १७ ॥

प्रकाशक्रियास्थितिशीलम्भूतेन्द्रियात्मकम्भोगापवर्गार्थंदृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशशीलंसत्वंक्रियाशीलंरजःस्थितिशीलन्तमइतिएतेगुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणामिनः संयोगविभागधर्माणइतरेतरोपाश्रयेणोपार्जितमूर्तयः परस्पराङ्गाङ्गित्वेप्यसम्भिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधानागुणत्वेपिच व्यापारमात्रेणप्रधानान्तर्नीतानुमितास्तिताःपुरुषार्थकर्तव्यतयाप्रयुक्तसामर्थ्याःसन्निधिमात्रोपकारिणोऽयस्कान्तमणिकल्पाःप्रत्ययमन्तरेणैकतमस्यवृत्तिमनुवर्तमानाःप्रधानशब्दवाच्याभवन्तिएतद्दृश्यमित्युच्यतेतदेतद्भूतेन्द्रियात्मकम्भूतभावेनपृथिव्यादिनासूक्ष्मस्थूलेनपरिणमतेतथेन्द्रियभावेनश्रोत्रादिनासूक्ष्मस्थूलेनपरिणमतइति तत्तुनाप्रयोजनंअपितुप्रयोजनमुररीकृत्यप्रवर्ततइति भोगापवर्गार्थं हितदृश्यं पुरुषस्येतितत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नम्भोगोभोक्तुःस्वरूपावधारणमपवर्गइतिद्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनन्नास्तितथाचोक्तम् अयन्तुखलुत्रिषुगुणेषुकर्तृष्वकर्तरिचपुरुषेतुल्याऽतुल्यजातीयेचतुर्थेतत्क्रियासाक्षिण्युपनीयमानान् सर्वभावानुपपन्नाननुपश्यन्नदर्शनमन्यच्छङ्कतइति तावेतौभोगापवर्गौबुद्धिकृतौबुद्धावेववर्तमानौकथंपुरुषेऽपदिश्येतेइति यथाविजयःपराजयोवायोद्धृषुवर्तमानःस्वामिन्यपदिश्यतेसहितस्यफलस्यभोक्तेतिएवम्बन्धमोक्षौबुद्धावेववर्तमानौपुरुषेऽपदिश्येतेसहितत्फलस्यभोक्तेति। बुद्धेरेवपुरुषार्थापरि-

समाप्तिर्वन्धस्तद्दर्थविसायोमोक्षइति । एतेनग्रहणधारणोहायोह तत्वज्ञानाभिनिवेशाबुद्धौवर्त्तमानाः पुरुषेऽध्यारोपितसद्भावास्संहि- घत्फलस्यभोक्तेति इत्याख्यानान्तुगुणानांस्वरूपभेदावधारणार्थमि- दमारभ्य ॥ १८ ॥

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानिगुणप- र्वाणि ॥ १९ ॥

तत्राकाशवाय्वग्न्युदकभूमयोभूतानिशब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणामविशेषाणांविशेषाः तथाश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानिबुद्धीन्द्रियाणिवाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाण्येकादशंमनःसर्वार्थमित्येतान्यस्मितालक्षणस्याविशेषस्यविशेषागुणानामेषषोडशको- विशेषपरिणामः षडविशेषाः तद्यथाशब्दतन्मात्रंस्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रंरसतन्मात्रंगन्धतन्मात्रंचेत्येकद्वित्रिचतुःपंचलक्षणाः । शब्दादयःपञ्चाविशेषाःषष्ठश्चाविशेषोऽस्मितामात्रइति एतेसत्तामात्रस्यात्मनोमहतोषडविशेषपरिणामाः यत्तत्परमविशेषेभ्योलिङ्गमात्रम्महतत्त्वं तस्मिन्नेतेसत्तामात्रेमहत्यात्मन्यवस्थायविवृद्धिकाष्ठामनुभवन्ति प्रतिसंसृज्यमानाश्चतस्मिन्नेवसत्तामात्रेमहत्यात्मन्यवस्थाययत्तन्निःसत्तासत्तंनिःसदसदव्यक्तमलिङ्गम्प्रधानन्तत्प्रतियन्तीतिएषतेषांलिङ्गमात्रःपरिणामोनिःसत्तासत्तञ्चालिङ्गपरिणामइतिअलिङ्गावस्थायांनपुरुषार्थोहेतुर्नालिङ्गावस्थायामादौपुरुषार्थताकारणम्भवतीति नतस्याःपुरुषार्थताकारणंभवतीतिनासौपुरुषार्थकृतेतिनित्याख्यायते त्रयाणांत्ववस्थाविशेषाणामादौपुरुषार्थताकारणम्भवति सचार्थोहेतुर्निमित्तङ्कारणम्भवतीत्यनित्याख्यायते गुणास्तुसर्वधर्मानुयातिनोनप्रत्यस्तमयन्तेनोपजायन्ते व्यक्तिभिरेवातीतानागतव्ययागमवतीभिर्गुणान्वयिनीभिरुपजनापायधर्मकाइवप्रत्यवभासन्ते यथादेवदत्तोदरिद्रातिकस्मात् यतोऽस्यम्रि

यन्तेगावइतिगवामेव मरणात्तस्यदरिद्राणांनस्वरूपहानादितिस
म:समाधि: लिङ्गमात्रमलिङ्गस्यप्रत्यासन्नन्तत्रतत्संसृष्टंविविच्यते-
क्रमानतिवृत्ते: तथाषड्विशेषालिङ्गमात्रेसंसृष्टाविविच्यन्ते परि-
णामक्रमनियमात् तथातेष्वविशेषेषुभूतेन्द्रियाणिसंसृष्टानिविवि
च्यन्ते तथाचोक्तम् पुरस्तान्नविशेषेभ्य: परन्तत्त्वान्तरमस्तीतिविशे
षाणांनास्ति तत्त्वान्तरपरिणामस्तेषांतुधर्मलक्षणावस्थापरिणा-
माव्याख्यापिष्यन्ते व्याख्यातंदृश्यंअथद्रष्टु:स्वरूपावधारणार्थमिद-
मारभ्यते ॥ १९ ॥

द्रष्टादृशिमात्र:शुद्धोपिप्रत्ययानुपश्य: ॥ २० ॥

दृशिमात्रइतिदृक्शक्तिरेवविशेषणापरामृष्टेत्यर्थ: सपुरुषोबुद्धे:
प्रतिसंवेदीसबुद्धेर्नसरूपो नात्यन्तंविरूपइति नतावत्सरूप:कस्मात्
ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् परिणामिनोहिबुद्धिस्तस्याश्चविषयोगवादि
र्घटादिर्ज्ञातश्चाज्ञातश्चेतिपरिणामित्वन्दर्शयति सदाज्ञातविषयत्व
न्तुपुरुषस्यापरिणामित्वम्परिदीपयति । कस्मात्तर्हिबुद्धिश्चनामपु-
रुषविषयश्चस्यादगृहीताचेतिसिद्धम् पुरुषस्यसदाज्ञातविषयत्वन्त-
तश्चापरिणामित्वमितिकिञ्चपरार्थाबुद्धि: संहत्यकारित्वात्स्वार्थ:
पुरुषइति तथासर्वार्थाध्यवसायकत्वात्त्रिगुणाबुद्धिस्त्रिगुणत्वादचेत-
नातिगुणानांतूपद्रष्टापुरुषइत्यतोनसरूप: अस्तुतर्हिविरूपइति ना
त्यन्तंविरूप:कस्मात् शुद्धोप्यसौप्रत्ययानुपश्योयत:प्रत्ययंबौद्धमनुपश्य
तितमनुपश्यन्नतदात्मापितदात्मकइवप्रत्यवभासते तथाचोक्तम् अ
परिणामिनोहिभोक्तृत्वशक्तिरप्रतिसंक्रमाचपरिणामिन्यर्थेप्रतिसं
क्रान्तेवतद्वृत्तिमनुपततितस्याश्चप्राप्तचैतन्योपग्रहरूपायाबुद्धिवृत्ते-
रनुकारमात्रतयाबुद्धिवृत्त्यविशिष्टाहिज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते ॥ २०

तदर्थएवदृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

दृशिरूपस्यपुरुषस्यकर्मत्वविषयतामापन्नंदृश्यमिति तदर्थएवदृश्य

स्यात्माभवतिस्वरूपम्भवतीत्यर्थः । तत्स्वरूपंतुपररूपेणप्रतिलब्धा
त्मकम्भोगापवर्गार्थतायांकृतायांपुरुषेणनदृश्यतइतिस्वरूपहानादृ
श्यनाशःप्राप्तोनतुविनश्यतिकस्मात् ॥ २१ ॥

कृतार्थम्प्रतिनष्टमप्यनष्टन्तदन्यसाधारण-
त्वात् २२ ॥

कृतार्थमेकंपुरुषंप्रतिदृश्यन्नष्टमपिनाशं प्राप्तमप्यनष्टन्तदन्यपुरु
षसाधारणत्वात् कुशलंपुरुषंप्रतिनाशंप्राप्तमप्यकुशलान्पुरुषान्प्र
त्यकृतार्थमितितेषांदृशेः कर्मविषयतामापन्नंलभते एवंपररूपेणात्म
रूपमिति अतश्चदृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिःसंयोगोव्याख्यात इ
तितथाचोक्तम् धर्मिणामनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणामप्यनादिःसंयो
गइति ॥ २२ ॥ संयोगस्वरूपाभिधित्सयेदंसूत्रम्प्रवर्तते ॥

स्वस्वामिशक्त्योःस्वरूपोपलब्धिहेतुःसंयोगः

पुरुषःस्वामीदृश्येनस्वेनदर्शनार्थंसंयुक्तस्तस्मात्संयोगाद्दृश्यस्योप
लब्धिर्यासभोगः यात्वद्रष्टुःस्वरूपोपलब्धिःसोपवर्गः दर्शनकार्याव-
सानःसंयोगइति दर्शनंवियोगस्यकारणमुक्तम् दर्शनमदर्शनस्यप्र-
तिद्वन्द्वीतिअदर्शनंसंयोगनिमित्तमुक्तम् नात्रदर्शनंमोक्षकारणमद
र्शनाभावादेवबन्धाभावःसमोक्षइतिदर्शनस्यभावेबन्धकारणस्याद-
र्शनस्यनाशइत्यतोदर्शनंज्ञानङ्कैवल्यकारणमुक्तम् किञ्चेदमदर्शनं
नामकिंगुणानामधिकारआहोस्विद्दृशिरूपस्यस्वामिनोदर्शितविष
यस्यप्रधानचित्तस्यानुत्पादःस्वस्मिन्दृश्येविद्यमानेयोदर्शनाभावः
किमर्थवत्तागुणानामथाविद्यास्वचित्तेनसहनिरुद्धास्वचित्तस्योत्प
त्तिबीजंकिंस्थितिसंस्कारक्षयेगतिसंस्काराभिव्यक्तिःयत्रेदमुक्तम्प्र
धानंस्थित्यैववर्तमानंविकाराकरणादप्रधानंस्यात्तथागत्यैववर्तमा-
नंविकारनित्यत्वादप्रधानंस्यात्उभयथाचास्यवृत्तिःप्रधानव्यवहारं

लभते नान्यथा कारणान्तरे ष्वपि कल्पितेष्वेष समानस्सर्व्वः दर्शनशक्ति रेवादर्शनमित्येके प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरिति श्रुतेः सर्वबो ध्यबोधसमर्थः प्राक्प्रवृत्तेः पुरुषो न पश्यति सर्वकार्यकारणसमर्थं दृश्यन्तदा न दृश्यत इति उभयस्याप्यदर्शनन्धर्म इत्येके तत्रेदं दृश्यस्य स्वात्मभूतमपि पुरुषप्रत्ययमपेक्ष्य दर्शनं दृश्यधर्मत्वेन भवति तथा पुरुषस्या नात्मभूतमपि दृश्यप्रत्ययापेक्षं पुरुषधर्मत्वेनेवादर्शनमवभासते दर्शनं ज्ञानमेवादर्शनमिति केचिदभिदधति इत्येते शास्त्रगता विकल्पास्तत्र विकल्पबहुत्वमेतत्सर्व पुरुषाणां गुणसंयोगे साधारण विषयं यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगः ॥ २३ ॥

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

विपर्ययज्ञानवासनेत्यर्थः विपर्ययज्ञानवासनावासिता न कार्यनिष्ठां पुरुषख्यातिं बुद्धिः प्राप्नोति साधिकारा पुनरावर्तते सा तु पुरुषाख्यातिपर्यवसाना कार्यनिष्ठां प्राप्नोति चरिताधिकारा निवृत्तादर्शना बन्धकारणाभावान्न पुनरावर्तते अत्र कश्चित् षण्डकोपाख्यानेनोद्घाटयति मुग्धया भार्यया भिधीयते षण्डक आर्यपुत्र अपत्यवती मे भगिनी किमर्थं नाहमिति स तामाह मृतस्तेऽहमपत्यमुत्पादयिष्यामीति तथेदं विद्यमानं ज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति विनष्टं करिष्यतीति का प्रत्याशा तत्राचार्यदेशीयो वक्ति ननु बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षोऽदर्शनकारणाभावात् बुद्धिनिवृत्तिस्तच्चादर्शनम्बन्धकारणन्दर्शनान्निवर्तते तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः किमर्थमस्थान एवास्य मतिविभ्रमः ॥ २४ ॥ हेयं दुःखं हेयकारणञ्च संयोगाख्यं सनिमित्तमुक्तमतः परं हानं वक्तव्यम् ॥

तदभावात्संयोगाभावो हानन्तद्दृशेः कैवल्यम् ॥

तस्यादर्शनस्याभावात् बुद्धिपुरुषसंयोगाभावः आत्यन्तिको बन्धनोपरम इत्यर्थः एतद्धानन्तद्दृशेः कैवल्यं पुरुषस्यामिश्रीभावः पुनरसं

योगोगुणैरित्यर्थः दुःखकारणनिवृत्तौदुःखोपरमो हानन्तदास्वरूप प्रतिष्ठःपुरुषइत्युक्तम् ॥ २५ ॥ अथ हानस्यकःप्राप्त्युपायइति ॥

विवेकख्यातिरविप्लवाहानोपायः ॥ २६ ॥

सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययोविवेकख्यातिः सात्वनिवृत्तमिथ्याज्ञाना-प्लवतेयदामिथ्याज्ञानन्दग्धबीजभाववंध्यप्रसवंसंपद्यतेतदाविधूतक्ले शरजसः सत्वस्यपरेवैशारद्येऽपरस्यांवशीकारसंज्ञायांवर्तमानस्य विवेकप्रत्ययप्रवाहोनिर्मलोभवति साविवेकख्यातिरविप्लवाहान-स्योपायः ततोमिथ्याज्ञानस्यदग्धबीजभावोपगमः पुनश्चाप्रसवइ-त्येषमोक्षस्यमार्गोहानस्योपायइति ॥ २६ ॥

तस्यसप्तधाप्रान्तभूमिःप्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्येतिप्रत्युदितख्यातेः प्रत्याम्नायःसप्तधेतिचाशुद्ध्यावरणमला-पगमाच्चित्तस्यप्रत्ययान्तरानुत्पादेसतिसप्तप्रकारैवप्रज्ञाविवेकिनो भवतितद्यथापरिज्ञातंहेयन्नास्यपुनःपरिज्ञेयमस्तिक्षीणाहेयहेतवो नपुनरेतेषांक्षेतव्यमस्ति साक्षात्कृतंनिरोधसमाधिनाहानम्भावि तोविवेकख्यातिरूपोहानोपायइत्येषाचतुष्टयोकार्याविमुक्तिः प्रज्ञा याःचित्तविमुक्तिस्तुत्रयोचरिताधिकाराबुद्धिर्गुणागिरिशिखरतट च्युताइवग्रावाणोनिरवस्थानाः स्वकारणप्रलयाभिमुखाः सहतेना स्तङ्गच्छन्ति नचैषांविप्रलीनानांपुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाभावादि ति एतस्यामवस्थायांगुणसंबंधातीतःस्वरूपमात्रज्योतिरमलः के वलीपुरुषइत्य तांसप्तविधांप्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन्पुरुषःकुशलइ त्याख्यायतेप्रतिप्रसवेपिचित्तस्यमुक्तः कुशलइत्येव भवतिगुणातीत-त्वादितिसिद्धाभवतिविवेकख्यातिर्हानोपायइति ॥ २७ ॥ नचसि द्धिरन्तरेणसाधनमित्ये तदारभ्यते ॥

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षयेज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

योगाङ्गान्यष्टावभिधायिष्यमाणानितेषामनुष्ठानात्पञ्चपर्वणो
विपर्ययस्याशुद्धिरूपस्यक्षयोनाशस्तत्क्षयेसम्यक्ज्ञानस्याभिव्यक्ति-
र्यथायथाचसाधनान्यनुष्ठीयन्तेतथातथातनुत्वमशुद्धिरापद्यतेयथा
यथाचक्षीयतेतथातथाक्षयक्रमानुरोधिनीज्ञानस्यापिदीप्तिर्विवर्द्ध
तेसाखल्वेषाविवृद्धिः प्रकर्षमनुभवतिताविवेकख्यातेरागुणपुरुषस्व
रूपविज्ञानादित्यर्थः योगांगानुष्ठानमशुद्धेर्वि योगकारणंयथापर
शुश्छेद्यस्यविवेकख्यातेस्तुप्राप्तिकारणन्तथाधर्मः सुखस्यनान्यथाका
रणम् कतिचैतानिकारणानिशास्त्रेभवन्तिनवैवेत्याहतद्यथोत्पत्ति-
स्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः वियोगान्यत्वधृतयः कारणंनवधा
स्मृतमितितत्रोत्पत्तिकारणम् मनोभवतिज्ञानस्यस्थितिकारणंमन
सः पुरुषार्थताशरीरस्येवाहारइतिअभिव्यक्तिकारणंयथारूपस्या-
लोकस्तथारूपज्ञानंविकारकारणंमनसोविषयान्तरंयथाग्निःपा-
क्यस्यप्रत्ययकारणंधूमज्ञानमग्निज्ञानस्यप्राप्तिकाकारणंयोगांगानु
ष्ठानंविवेकख्यातेःवियोगकरणंतदेवाशुद्धेःअन्यत्वकारणंयथासुव-
र्णस्यसुवर्णकारः एवमेकस्यस्त्रीप्रत्ययस्याविद्यामूढत्वेद्वेषोदुःखत्वेरा
गःसुखत्वतत्त्वज्ञानंमाध्यस्थेधृतिकारणंशरीरमिंद्रियाणान्तानिच
तस्यमहाभूतानिशरीराणान्तानिचपरस्परंसर्वेषांतैर्यग्यौनमानुष
दैवतानिचपरस्परार्थत्वादित्येवंनवकारणानितानिच यथासम्भव-
म्पदार्थांतरेष्वपियोज्यानियोगाङ्गानुष्ठानंतुद्विधैवकारणत्वंलभतेइ
ति ॥ २८ ॥ तत्र योगाङ्गान्यवधार्य्यन्ते ॥

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा ध्यानसमाधयोष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

यथाक्रममेतेषामनुष्ठानंस्वरूपञ्चवक्ष्यामः ॥ २९ ॥

———o———

५

तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाय-माः ॥ ३० ॥

तत्राहिंसासर्वथासर्वदासर्वभूतानामनभिद्रोहः उत्तरेचयमनियमास्तन्मूलास्तत्सिद्धिपरतयातत्प्रतिपादनायप्रतिपाद्यंतेतदवदातरूपकारणायैवोपादीयंते तथाचोक्तं सखल्वयंब्राह्मणोयथायथाव्रतानिबहूनिसमादित्सतेतथातथाप्रमादकृतेभ्योहिंसानिदानेभ्योनिवर्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसांकरोतिसत्यं यथार्थेवाङ्मनसेयथादृष्टंयथानुमितंयथाश्रुतंतथावाङ्मनश्चेतिपरत्रस्वबोधसंक्रांतयेवागुक्तासायदिनवञ्चिताभ्रान्तावाप्रतिपत्तिवन्ध्यावाभवेदित्येषासर्वभूतोपकारार्थंप्रवृत्तानभूतोपघातायतापयद्येवमप्यभिधीयमाना-भूतोपघातपरैवस्यान्नसत्यम्भवेत् पापमेवभवेत्तेनपुण्याभासेनपुण्यप्रतिरूपकेनकष्टन्तमःप्राप्नुयात् तस्मात्परीक्ष्यसर्वभूतहितंसत्यंब्रूयात्स्तेयमशास्त्रपूर्वकन्द्रव्याणाम्परतः स्वीकरणन्तत्प्रतिषेधःपुनरस्पृहारूपस्तेयमिति ब्रह्मचर्यंगुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्यसंयमः विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रहइत्येतेय-माः तेतु ॥ ३० ॥

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाःसार्वभौ-मामहाव्रतम् ॥ ३१ ॥

तत्राहिंसाजात्यवच्छिन्नामत्स्यबन्धकस्यमत्स्येष्वेवनान्यत्रहिंसासैवदेशावच्छिन्नानतीर्थेहनिष्यामीति सैवकालावच्छिन्नानचतुर्दश्यान्नपुण्येऽह्निहनिष्यामीतिसैवत्रिभिरुपरतस्यसमयावच्छिन्नादेवब्राह्मणार्थेवान्यथाहनिष्यामीतियथाचक्षत्रियाणांयुद्धएवहिंसानान्यत्रेतिएभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्नाअहिंसादयः सर्व-थैवपरिपालनीयाः सर्वभूमिषुसर्वविषयेषुसर्वथैवाविदितव्यभिचा

रा: सार्वभौमामहाव्रतमित्युच्यन्ते ॥ ३१ ॥

शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाः ॥ ३२ ॥

तत्रशौचंमृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादिचबाह्यमाभ्यन्तरञ्चित्तमलानामाक्षालनंसन्तोषःसन्निहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सातपोद्वन्द्वसहनन्द्वन्द्वञ्जिघत्सापिपासेशीतोष्णेस्थानासनेकाष्ठमौनाकारमौनेचव्रतानिचैव यथायोगंकृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादीनिस्वाध्यायोमोक्षशास्त्राणामध्ययनम्प्रणवजपोवा ईश्वरप्रणिधानन्तस्मिन्परमगुरौसर्वकर्मार्पणंशय्यासनस्थोथपथिव्रजन्वास्वस्थःपरिक्षीणवितर्कजालः संसारबीजक्षयमीक्षमाणःस्यान्नित्यमुक्तोऽमृतभोगभागीयचेदमुक्तान्ततःप्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभावश्चेति ॥ ३२ ॥

एतेषांयमनियमानांवितर्कबाधनेप्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

यदास्यब्राह्मणस्यहिंसादयोवितर्काजायेरन् हनिष्याम्यहमपकारिणमन्तमपिवक्ष्यामिद्रव्यमप्यस्यस्वीकरिष्यामिदारेषुचास्यव्यवायीभविष्यामिपरिग्रहेषुचास्यस्वामीभविष्यामीतिएवमुन्मार्गप्रवणवितर्कज्वरेणातिदीप्तेन बाध्यमानस्तत्प्रतिपक्षान्भावयेत् घोरेषुसंसाराङ्गारेषुपच्यमानेनमयाशरणमुपागताःसर्वभूताभयप्रदानेनयोगधर्म्माः सखल्वहन्त्यक्त्वावितर्कान्पुनस्तानाददानस्तुल्यःश्ववृत्तेनेतिभावयेत् यथाश्वावान्तावलेहीतथात्यक्तस्यपुनराददानइतिएवमादिसूत्रान्तरेष्वपियोज्यम् ॥ ३३ ॥

वितर्काहिंसादयः कृतकारितानुमोदिता-

लोभक्रोधमोहपूर्वकामृदुमध्याधिमात्रादुःखा ज्ञानानंतफलाइतिप्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

तत्रहिंसातावत्कृताकारितानुमोदितेति त्रिधाएकैका पुनस्त्रिधालोभेन मांसचर्मार्थेनक्रोधेनापकृतमनेनेतिमोहेनधर्मोमेभविष्यतीति लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिविधामृदुमध्याधिमात्राइत्येवं सप्तविंशतिभेदाभवन्तिहिंसायाः मृदुमध्याधिमात्राः पुनस्त्रेधामृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुरितितथा मृदुमध्योमध्यमध्यस्तीव्रमध्यइति तथामृदुतीव्रोमध्यतीव्रोधिमात्रतीव्रइति एवमेकाविंशतिभेदाहिंसाभवतिसापुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसंख्येयाप्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वादिति एवमनृतादिष्वपियोज्यन्ते खल्वमीवितर्कादुःखाज्ञानानन्तफलाइति प्रतिपक्षभावनंदुःखमज्ञानञ्चानन्तफलंयेषामितिप्रतिपक्षभावनन्तथाचहिंसकः प्रथमन्तावद्वध्यस्यवीर्यमाक्षिपतिततःशस्त्रादिनिपातेनदुःखयति ततोजीवितादपिमोचयतीतिततोवीर्याक्षेपादस्यचेतनाचेतनमुपकरणंक्षीणवीर्यंभवति दुःखोत्पादान्नरकतिर्यक्प्रेतादिषुदुःखमनुभवति जीवितव्यपरोपणात्प्रतिक्षणञ्चजीवितात्ययेवर्तमानोमरणमिच्छन्नपिदुःखविपाकस्यनियतवेदनीयत्वात्कथञ्चिदेवोच्छ्वसिति यदिचकथंचित्पुण्यावापगताहिंसाभवेत्तत्रसुखप्राप्तौभवेदल्पायुरितिएवमनृतादिष्वपियोज्यं यथासम्भवंएवंवितर्काणांचामुमेवानुगतं विपाकमनिष्टंभावयन्नवितर्केषुमनःप्रणिदधीत ॥ ३४ ॥ प्रतिपक्षभावनात् हेतोर्हेयावितर्का यदास्यस्युरप्रसवधर्माणस्तदातत्कृतमैश्वर्यंयोगिनः सिद्धिसूचकंभवतितद्यथा ॥

अहिंसाप्रतिष्ठायांतत्संनिधौवैरत्यागः ॥ ३५ ॥

सर्वप्राणिनांभवति ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायांक्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

धार्मिकोभूया इतिभवतिधार्मिकः स्वर्गंप्राप्नुहीतिस्वर्गम्प्राप्नोतिअमोघास्यवाग्भवति ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायांसर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

सर्वदिक्स्थान्यस्योपतिष्ठन्तेरत्नानि ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायांवीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

यस्यलाभादप्रतिघान्गुणानुत्कर्षयतिसिद्धश्चविनेयेषुज्ञानमाधातुंसमर्थोभवतीति ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्येजन्मकथन्तासम्बोधः ॥ ३९ ॥

अस्यभवतिकोहमासङ्कथमहमासङ्किंस्विदिदङ्कथंस्विदिदङ्केवाभविष्यामः कथंवाभविष्यामइत्येवमस्यपूर्वान्तपरान्तमध्येष्वात्मभावजिज्ञासा स्वरूपेणोपावर्तते एतायमस्थैर्येसिद्धयःनियमेषुवक्ष्यामः ॥ ३९ ॥

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सापरैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

स्वाङ्गेजुगुप्सायांशौचमारभमाणः कायावद्यदर्शीकायानभिष्वङ्गीयतिर्भवतिकिञ्चपरैरसंसर्गः कायस्वभावावलोकीस्वमपिकायञ्जिहासुर्मृज्जलादिभिराक्षालयन्नपिकायशुद्धिमपश्यन्कथंपरकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः संसृज्येत ॥ ४० ॥

किञ्चसत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानिच ॥ ४१ ॥

भवन्तीतिवाक्यशेषः शुचेःसत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यंततऐकाग्र्यन्ततइन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वम् बुद्धिसत्त्वस्यभवतीतिएत-

क्षौचस्थैर्य्यादधिगम्यतइति ॥ ४१ ॥

सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः ॥ ४१ ॥

तथाचोक्तं यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यमहत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतः षोडशींकलामिति ॥ ४२ ॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

निर्वर्त्यमानमेवतपोहिनस्य शुद्धावरणमलंतदावरण मलापगमात्कायसिद्धिरणिमाद्यातथे न्द्रियसिद्धिर्दूराच्छ्रवणदर्शनाद्येति ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः ॥ ४४ ॥

देवाऋषयः सिद्धाश्चस्वाध्यायशीलस्य दर्शनंगच्छंतिकार्येचास्य वर्ततेइति ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरार्पितसर्वभावस्य समाधिसिद्धिर्ययासर्वमीप्सितमवितथं-जानातिदेशांतरेदेहांतरेकालांतरेचततोस्यप्रज्ञायथाभुतंप्रजानातीति ॥ ४५ ॥ उक्ताः सहसिद्धिभिर्यमनियमाः आसनादीनिवक्ष्यामः ॥

तत्रस्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

तद्यथापद्मासनंवीरासनंभद्रासनं स्वस्तिकंदंडासनंसोपाश्रयंपर्य्यंकंक्रौंचनिषदनं हस्तिनिषदनमुष्ट्रनिषदनंसमसंस्थानंस्थिरसुखं यथासुखंचेत्येवमादीति ॥ ४५ ॥

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

भवतीतिवाक्यशेषःप्रयत्नोपरमात्सिद्ध्यत्यासनंयेननांगमेजयोभव

तिस्मिन्नंतेवासमापन्नंचित्तमासनंनिर्वर्तयतीति ॥ ४७ ॥ ततोद्वन्द्वानभिघातः शीष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयान्नाभिभयते ॥

तस्मिन्सतिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः-प्राणायामः ४८ ॥

सत्यासनजयेवाह्यस्यवायोराचमनंश्वासःकोष्ठ्यस्यवायोर्निःसारणंप्रश्वासस्तयोर्ग तिविच्छेदउभयाभावः प्रणायामः ॥ ४८ ॥

सतुवाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिःपरिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मः ॥ ४९ ॥

यत्रप्रश्वासपूर्वकोगत्यभावः सवाह्यः यत्रश्वासपूर्वकोगत्यभावः सआभ्यंतरः तृतीयस्तंभवृत्तिर्यत्रो भयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवति यथातप्तन्यस्तमुपलेजलंसर्वतः संकोचमापद्यते तथाद्वयोर्युगपद्गत्यभावइतित्रयोप्येतेदेशेनपरिदृष्टाःइयानस्यविषयोदेशइतिकालेनपरिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्नाइत्यर्थः संख्याभिः परिदृष्टाएतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथमउद्घातस्तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिर्द्वितीयउद्घातएवं तृतीयएवंमृदुरेवंमध्यएवंएतोत्रइतिसंख्यापरिदृष्टः सखल्वयमेवमभ्यस्तोदीर्घसूक्ष्मः ॥ ४९ ॥

वाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपीचतुर्थः ॥ ५० ॥

देशकालसंख्याभिर्वाह्यविषयः परिदृष्टआक्षिप्तः तथाभ्यंतरविषयःपरिदृष्टआक्षिप्तउभयथादीर्घसूक्ष्मःतत्पूर्वकोभूमिजयात्क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामस्तृतीयस्तुविषयानालोचितोगत्यभावःसकृदारब्धएवदेशकालसंख्याभिःपरिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तुश्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेणभूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वकोगत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामइत्ययंविशेषइति ॥ ५० ॥

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५१ ॥

प्राणायामानभ्यस्यतोस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयंकर्मयत्तदाचक्षते महामोहमयेनेन्द्रजालेन प्रकाशशीलंसत्त्वमावृत्य-तदेवाकार्येनियुंक्ते इति तदस्यप्रकाशावरणंकर्मसंसारनिबंधनंप्राणायामाभ्यासात् दुर्बलंभवति प्रतिक्षणंच क्षीयते तथाचोक्तं तपोन परंप्राणायामात्ततोविशुद्धिर्मलादीनांदीप्तिश्चज्ञानस्येति ॥ ५१ ॥

किञ्चधारणासुचयोग्यतामनसः ॥ ५२ ॥

प्राणायामाभ्यासादेवप्रच्छर्दनविधारणाभ्यांवाप्राणस्येतिवच-नात् अथकः प्रत्याहारः ॥ ५२ ॥

स्वविषयासम्प्रयोगेचित्तस्यस्वरूपानुकारइ-वेन्द्रियाणाम्प्रत्याहारः ॥ ५३ ॥

स्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकारइवेतिचित्तनिरोधेचित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियाणिनतरेन्द्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षंतेयथामधुकरराजं मक्षिकाउत्पतन्तमनुत्पतंतिनिविशमानमनुनिविशंतेतथेन्द्रियाणिचित्तनिरोधेनिरुद्धानीत्येषप्रत्याहारः ॥ ५३ ॥

ततःपरमावश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५४ ॥

शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजयइतिकेचित्शक्तिर्व्यसनंव्यस्यत्येनंश्रे-यसइति अविरुद्धाप्रतिपत्तिर्न्याय्याशब्दादिसंप्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये रागद्वेषाभावेसुखदुःखशून्यंशब्दादिज्ञानमिन्द्रियजयइतिकेचित् चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेतिजैगीषव्यः ततश्चपरमात्वियंवश्यतायच्चितनिरोधेनिरुद्धानीन्द्रियाणिनेतरेन्द्रियजयवत्प्रयत्नकृतमुपायांतरमपेक्षन्तेयोगिनइति ॥ ५४ ॥

—o—

इतिपातञ्जले साधननिर्देशोनाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

उक्तानिपंचवहिरंगानिसाधनान्यभिधारणावक्तव्या ॥

देशबन्धश्चित्तस्यधारणा ॥ १ ॥

नाभिचक्रेहृदयपुण्डरीकेमूर्ध्नि ज्योतिषिनासिकाग्रे जिह्वाग्रहृत्येवमादिषु देशेषु वाह्येवाविषयेचित्तस्य वृत्तिमात्रेणवन्ध इतिवन्धो धारणा ॥ १ ॥

तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानम् ॥ २ ॥

तस्मिन्देशेध्येयालम्बनस्यप्रत्ययस्यैकतानतासदृशः प्रवाहःप्रत्ययान्तरेणापरामृष्टोध्यानम् ॥ २ ॥

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिवसमाधिः ॥ ३ ॥

इदमत्रवोध्यंध्यातृध्येयध्यानकलनावत्ध्यानंतद्रहितंसमाधिरितिध्यानसमाध्योर्विभागः अस्यचसमाधिरूपस्यांगस्यांगियोगसंप्रज्ञातयोगादयम्भेदोयदत्रचिन्तारूपतमानिः शेषतोध्येयस्वरूपंनभासते अङ्गिनितुसंप्रज्ञातेसाक्षात्कारोदयेसमाध्यविषयाअपिविषयाभासन्तइतितथाचसाक्षात्कारयुक्तैकाग्र्यकालेसम्प्रज्ञातयोगःअन्यदातुसमाधिमात्रमितिविभागः समाधिःध्यानमेवध्येयाकारनिर्भासंप्रत्ययात्मकेनस्वरूपेणशून्यमिवयदाभवतिध्येयस्वभावावेशात्तदासमाधिरित्युच्यते ॥ ३ ॥

त्रयमेकत्रसंयमः ॥ ४ ॥

तदेतत् धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्रसंयमः एकविषयाणित्री

खिसाधनानिसंयमइत्युच्यते तदस्यत्रयस्यतांत्रिकीपरिभाषासंयमइति ॥ ४ ॥

तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तस्यसंयमस्यजयात्समाधिप्रज्ञा याभवत्यालोकोययायथासंयमःस्थिरपदोभवतितथातथाईश्वरप्रसादात् समाधिप्रज्ञाविशारदोभवति ॥ ५ ॥

तस्यभूमिषुविनियोगः ॥ ६ ॥

तस्यसंयमस्यजितभूमेर्यानंतराभूमिस्तत्रविनियोगःनह्यजिताधरभूमिरनंतरभूमिंविलंध्यप्रांतभूमिषुसंयमंलभतेतदभावाच्चकुतस्तस्यप्रज्ञालोकईश्वरप्रसादाज्जितोतरभूमिकस्यचनाधरभूमिषुपरचित्तज्ञानादिषुसंयमोयुक्तः कस्मात्तदर्थस्यान्यतएवावगतत्वात्भूमेरस्याइयमनन्तराभूमिरित्यत्रयोगएवोपाध्यायः कथमेवमुक्तंयोगेनयोगोज्ञातव्योयोगोयोगात्प्रवर्त्तते योप्रमत्तस्तुयोगेनसंयोगेरमतेचिरमिति ॥ ६ ॥

त्रयमन्तरङ्गम्पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

तदेतद्धारणाध्यानसमाधित्रयमंतरंगंसम्प्रज्ञातस्यसमाधेः पूर्वेभ्योयमादिभ्यः पंचभ्यः साधनेभ्यइति ॥ ७ ॥

तदपिवहिरङ्गन्निर्वीजस्य ॥ ८ ॥

तदप्यन्तरङ्गसाधनत्रयन्निर्वीजस्य योगस्यवहिरङ्गम्भवतिकस्मात्तदभावेभावादिति ॥ ८ ॥ अथनिरोधचित्तक्षणेषुचलंगुणवृत्तमितिकीदृशस्तदाचित् परिणामः ॥

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौनिरोधक्षणचित्तान्वयीनिरोधपरिणामः ९

व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्माः नतेप्रत्ययात्मकाइतिप्रत्ययनिरोधेन निरुद्धानिरोधसंस्कारा अपिचित्तधर्मास्तयोरभिभव प्रादुर्भावौव्युत्थानसंस्काराहीयंतेनिरोधसंस्काराआधीयंतेनिरोधक्षणंचित्तमन्वेतितदेकस्यचित्तस्यप्रतिक्षणमिदंसंस्कारान्यथात्वंनिरोधपरिणामस्तदासंस्कारशेषंचित्तमितिनिरोधसमाधौव्याख्यातम् ॥ ९ ॥

तस्यप्रशांतवाहितासंस्कारात् ॥ १० ॥

निरोधसंस्कारात् निरोधसंस्काराभ्यासपाटवापेक्षा प्रशांतवाहिताचित्तस्यभवतितत्संस्कारामाद्ये व्युत्थानधर्मिणासंस्कारेण-निरोधधर्मः संस्कारोभिभूयतइति ॥ १० ॥

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौचित्तस्यसमाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थताचित्तधर्मः एकाग्रताचित्तधर्मः सर्वार्थतायाः क्षयस्तिरोभावइत्यर्थः एकाग्रतायाउदयआविर्भावइत्यर्थःतयोर्धर्मित्वेनानुगतंचित्तंतदिदंचित्तमपायोपजननयोःस्वात्मभूतयोर्द्धर्मयोरनुगतं समाधीयतेसचित्तस्यसमाधिपरिणामः ॥ ११ ॥ ततःपुनः ।

शान्तोदितौतुल्यप्रत्ययौचित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

समाहितचित्तस्यपूर्वप्रत्ययः शांतउत्तरस्तत्सदृशउदितःसमाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैवाऽऽसमाधिभ्रेषादितिसखल्वयन्धर्मिणश्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

एतेनभूतेंद्रियेषुधर्मलक्षणावस्थापरिणामाव्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेनपूर्वोक्तेनचित्तपरिणामेनधर्मलक्षणावस्थारूपेणभूतेन्द्रियेषुध
र्मपरिणामोलक्षणपरिणामोवस्थापरिणामश्चोक्तोवेदितव्यःतत्रव्यु
त्थाननिरोधयोर्द्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौधर्मिणिधर्मपरिणामोल
क्षणपरिणामश्चनिरोधस्त्रिलक्षणस्त्रिभिरध्वभिर्युक्तः सखल्वनागत
लक्षणमध्वानंप्रथमंहित्वाधर्मत्वमनतिक्रांतोवर्तमानंलक्षणंप्रतिप
न्नःयत्रास्यस्वरूपेणाभिव्यक्तिरेषोस्य द्वितीयोध्वानचातितानागता
भ्यांलक्षणाभ्यांवियुक्तः तथाव्युत्थानंत्रिलक्षणं त्रिभिरध्वभिर्युक्तंवर्त
मानंलक्षणंहित्वाधर्मत्वमनतिक्रांतमतीतलक्षणंप्रतिपन्नमेषोस्य-
तृतीयोध्वानचानागतवर्तमानाभ्यांलक्षणाभ्यांवियुक्तंएवंपुनर्व्युत्था
नमुपसंपद्यमानमनागतलक्षणंहित्वाधर्मत्वमनतिक्रान्तंवर्तमानं-
लक्षणंप्रतिपन्नंयत्रास्यस्वरूपाभिव्यक्तौसत्यांव्यापारएषोस्यद्वितीयो
ध्वानचातीतानागताभ्यांलक्षणाभ्यांविमुक्तमित्येवंपुनर्निरोधएवंपु
नर्व्युत्थानमितितथावस्थापरिणामस्तत्रनिरोधक्षणेषुनिरोधसंस्का
राबलवन्तोभवन्तिदुर्बलाव्युत्थानसंस्काराइत्येषधर्माणामवस्थापरि
णामः तत्रधर्मिणोधर्मैः परिणामोधर्माणांत्र्यध्वानांलक्षणैःपरिणा
मोलक्षणानामप्यवस्थाभिःपरिणामःइतिएवंधर्मलक्षणावस्थापरि
णामैः शून्यंनक्षणमपिगुणवृत्तमवतिष्ठतेचलंचगुणवृत्तं गुणस्वाभा
व्यन्तुप्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणानामितिएतेनभूतेन्द्रियेषुधर्मधर्मिभेदा
त्त्रिविधः परिणामोवेदितव्यः परमार्थतस्त्वेकएवपरिणामोधर्मिस्व
रूपमात्रोहिधर्मोधर्मिविक्रियैवैषाधर्मद्वाराप्रपंच्यतेइतितत्रधर्मस्य
धर्मिणोवर्तमानस्यैवाध्वस्वतीतानागतवर्तमानेषु भावान्यथात्वंभ
वतिनद्रव्यान्यथात्वंयथासुवर्णभाजनस्यभित्वान्यथाक्रियमाणस्यभा
वान्यथात्वंभवतिनसुवर्णान्यथात्वमिति। अपरआहधर्मानभ्यधिको
धर्मीपूर्वतत्वानतिक्रमात् पूर्वापरावस्थाभेदमनुपतितः कौटस्थ्ये-
नविपरिवर्तेतयद्यन्वयीस्या दित्ययमदोषःकस्मात् एकांतानभ्युपग
मात् तदेतत्त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैतिनित्यत्व प्रतिषेधात् अपेतमप्यस्ति

विनाशप्रतिषेधात्सं सर्गाच्चास्यसौक्ष्म्यं सौक्ष्म्याच्चानुपलब्धिरितिल
क्षणपरिणामोधर्मोध्वसुवर्तमानोऽतीतोतीत लक्षणयुक्तोनागतव
र्त्तमानाभ्यांलक्षणाभ्यामवियुक्तस्तथानागतोनागतलक्षणयुक्तोव
र्त्तमानातीताभ्यांलक्षणाभ्यावियुक्तस्तथावर्तमानो वर्तमानलक्षण
युक्तोतीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तइति यथापुरुषएकस्यां-
स्त्रियांरक्तोनशेषासुविरक्तोभवतीति अचलक्षपरिणामेसर्वलक्षण
योगादध्वसङ्करः प्राप्नोतीतिपरैर्दोषस्त्वोद्यतइति तस्यपरिहारोध
र्मीणान्धर्मत्वमसाध्यंसतिचधर्मत्वेलक्षणभेदोपिवाच्यो नवर्तमान
समयएवास्यधर्मत्वंएवंहिनचित्तंरागधर्मकंस्यात् क्रोधकालेराग
स्यासमुदाचारादिति किञ्चत्रयाणांलक्षणानांयुगपदेकस्यांव्यक्तौ
नास्तिसम्भवःक्रमेणतुस्वव्यञ्जकाञ्जनस्यभावोभवेदितिउक्तञ्चरूपा
तिशयावृत्यतिशयाश्चविरुध्यन्तेसामान्यानित्वतिशयैःसहप्रवर्तन्तेत
स्मादसङ्करोयथारागस्यैवक्वचित्समुदाचारइति नतदानीमन्यत्रा-
भावः किंतुकेवलंसामान्येनसमन्वागतइत्यस्तितदातत्रतस्यभावःत
थालक्षणस्येतिनधर्मोऽध्वाधर्मास्तुअध्वानस्तेलक्षिताअलक्षिता-
स्तथ्यतान्तामवस्थाम्प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेनप्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो
नद्रव्यान्तरतः यथैकारेखाशतस्थानेशतन्दशस्थानेदशैकाचैकस्थाने
यथाचैकत्वेपिस्त्रीमाताचोच्यतेदुहिताचस्वसाचेतिअवस्थापरिणा
मेकौटस्थ्यप्रसङ्गदोषः कैश्चिदुक्तःकथंअध्वनोव्यापारेणव्यवहितत्वा
त् यदाधर्मःस्वव्यापारंनकरोतितदानागतोयदाकरोति तदावर्त-
मानोयदाकृत्वानिवृत्तस्तदातीतइत्येवन्धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामव
स्थानांचकौटस्थ्यम्प्राप्नोतीतिपरैर्दोषउच्यतेनासौदोषःकस्मात्गुणि
नित्यत्वेपिगुणानांविमर्दवैचित्र्यात्यथासंस्थानमादिमद्धर्ममात्रंश
ब्दादीनांविनाश्यविनाशिनामेवंलिंगादिमद्धर्ममात्रंसत्वादीनांगु-
णानांविनाश्यविनाशिनांतस्मिन्विकारसंज्ञेति तत्रेदमुदाहरणंस्व
द्धर्मीपिण्डाकाराद्धर्माद्धर्मान्तरमुपसंपद्यमानोधर्मतः परिणमतेघ

टाकारइतिवटाकारोनागतंलक्षणंहित्वावर्तमान लक्षणंप्रतिपद्य तइतिलक्षणत: परिणमतेघटोनवपुराणतांप्रतिक्षणमनुभवन् अवस्थापरिणामंप्रतिपद्यतइतिधर्मिणोपिधर्मांतरमवस्थाधर्मस्यापि लक्षणांतरमवस्थेतिएकएवद्रव्यपरिणामोभेदेनोपदर्शितइतिएवंपदार्थान्तरेष्वपियोज्यमितिएतेधर्मलक्षणा वस्थापरिणामाधर्मिस्वरूपमनतिक्रांताइत्ये कएवपरिणाम:सर्वानमून्विशेषानभिप्लवतेअथकोयंपरिणाम: अवस्थितस्यद्रव्यस्यपूर्व धर्मनिवृत्तौधर्मांतरोत्पत्ति: परिणामइति ॥ १३ ॥

तत्रशान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपातीधर्मी-योग्यतावच्छिन्नाधर्मिण:शक्तिरेवधर्म: ॥ १४ ॥

सचफलप्रसवभेदानुमितसद्भाव: एकस्यान्योन्यश्चपरिदृष्ट:तत्रवर्तमान: स्वव्यापारमनुभवन्धर्मोधर्मांतरेभ्य: शान्तेभ्यश्चाव्यपदेश्येभ्यश्चभिद्यतेयदातुसामान्येनसमन्वागतोभवतितदाधर्मिस्वरूपमात्रत्वात्कोसौकेनभिद्येतत्रयेखलुधर्मिणोधर्मा: शांताउदिताअव्यपदेश्यास्त्वेतितत्रशान्ताये कृत्वाव्यापारानुपरता: सव्यापाराउदितास्तेचानागतस्यलक्षणस्यसमनन्तरा: वर्तमानस्यानन्तराअतीता: किमर्थमतीतस्यानन्तरानभवंतिवर्तमाना: पूर्वपश्चिमतायाअभावात् यथानागतवर्तमानयो:पूर्वपश्चिमतानैवमतीतस्यतस्मान्नातीतस्यास्तिसमनंतरस्तदनागतएवसमनंतरोभवति वर्तमानस्येतिअथाव्यपदेश्या: केसर्वंसर्वात्मकमितियत्रोक्तं जलभूम्यो: पारिणामिकंरसादिवैश्वरूप्यंस्थावरेषुदृष्टं तथास्थावराणांजङ्गमेषुजंगमानांस्थावरेष्वित्ये वं जात्यनुच्छेदेनसर्वंसर्वात्मकमितिदेशकालाकारनिमित्तायबंधान्नखलुसमानकालमात्मनामभिव्यक्तिरितियएतेष्वभिव्यक्तानभिव्यक्तेषुधर्मेष्वनुपातीसामान्यविशेषात्मासोन्वयीधर्मीयस्यतुधर्ममात्रमेवेदंनिरन्वयंतस्यभोगाभाव: कस्मात् अन्येन

विज्ञानेनकृतस्यकर्मणोन्यत्कथंभोक्तृत्वेनाधिक्रियेततत्स्मृत्यभावश्च नान्यदृष्टस्यस्मरणमन्यस्यास्तीतिवस्तु प्रत्यभिज्ञानाच्चस्थितोन्वयी- धर्मीयोधर्मान्यथात्वमभ्युपगतः प्रत्यभिज्ञायते तस्मान्नेदंधर्ममात्रं निरन्वयमिति ॥ १४ ॥

क्रमान्यत्वंपरिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

एकस्यधर्मिणएकएवपरिणामइतिप्रसक्तेःक्रमान्यत्वम्परिणामा न्यत्वे हेतुर्भवतीतितद्यथाचूर्णमृत्पिंडमृद्घटमृत्कपालमृत्कणमृदिति चक्रमः योयस्यधर्मस्तस्यसमनंतरोधर्मः सतस्यक्रमः पिण्डःप्रच्यवतेघ टउपजायतेइतिधर्मपरिणामक्रमःलक्षणपरिणामक्रमोघटस्यानाग तभावाद्वर्तमानभावःक्रमः तथापिण्डस्यवर्तमानभावादतीतभावः क्रमःनातीतस्यास्तिक्रमःकस्मात्पूर्वपरतायांसत्यांसमनन्तरत्वंमक्र सातुनास्त्यतीतस्यतस्मात्द्वयोरेवलक्षणयोःक्रमः तथावस्थापरिणा मोपिघटस्याभिनवस्यप्रान्तेपुराणतादृश्यतेसाचक्षणपरम्परानुपा तिनाक्रमेणाभिव्यज्यमानापरांव्यक्तिमापद्यतइतिधर्मलक्षणाभ्यां चविशिष्टोयं तृतीयः परिणामइतितएतेक्रमा धर्मधर्मिभेदेसतिप्र तिलब्धस्वरूपाः धर्मोपिधर्मीभवत्यन्यधर्मस्वरूपापेक्षयेति यदातुप रमार्थतोधर्मिण्यभेदोपचारद्वारेणस एवाभिधीयतेधर्मस्तदायमेक त्वेनैवक्रमः प्रत्यवभासतेचित्तस्यद्वयेधर्माःपरिदृष्टाश्चापरिदृष्टाश्चत त्रप्रत्ययात्मकाःपरिदृष्टावस्तुमात्रात्मकाअपरिदृष्टास्तेचसप्तैवभवंत्य नुमानेनप्रापितवस्तुमात्रसद्भावाःनिरोधधर्मसंस्काराःपरिणामो थजीवनंचेष्टाशक्तिश्चचित्तस्यधर्मादर्शनवर्जिताइति अतोयोगिनउ पात्तसर्वसाधनस्यबुभुत्सितार्थप्रतिपत्तयेसंयमस्यविषयउपक्षिप्यत१५

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्१६

धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषुसंयमाद्योगिनांभवत्यतीतानागत- ज्ञानन्धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्रसंयमउक्तस्ते न परिणामत्रयं

साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानंतेषुसंपादयति ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् । १७ ॥

तत्रवाग्वर्णेष्वेवार्थवतीश्रोत्रंचध्वनिपरिणाममात्रविषयंपदंपुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमितिवर्णा एकसमयासंभवित्वात्परस्परनिरनुग्रहात्मानस्ते पदमसंस्पृश्यानुपस्थाप्या विर्भूतास्तिरोभूताश्चेतिप्रत्येकमपदस्वरूपाउच्यंतेवर्णःपुनरेकैकः पदात्मासर्वाभिधानशक्तिप्रचितः सहकारिवर्णांतरप्रतियोगित्वाद्वैश्वरूप्यमिवापन्नः पूर्वश्चोत्तरेणोत्तरश्चपूर्वेणविशेषेवस्थापितइत्येवंवहवोवर्णाः क्रमानुरोधिनोर्थसंकेतेनावच्छिन्नाइयंतएतेसर्वाभिधानशक्तिपरिवृत्तागकारौकारविसर्जनीयाः सास्नादिमंतमर्थंद्योतयंतीतितदेतेषामर्थसंकेतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणांय एकोबुद्धिनिर्भासस्तत्पदंवाचकंवाच्यस्यसंकेत्यतेतदेकंपदमेकबुद्धिविषयएकप्रयत्नाक्षिप्तमभागक्रममवर्णंबौद्धमंत्यवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितंपरत्रप्रतिपिपादयिषयावर्णैरेवाभिधीयमानैः श्रूयमाणैश्चश्रोतृभिरनादि वाग्व्यवहारवासनानुविद्धयालोकबुद्ध्यासिद्धवत्संप्रतिपत्याप्रतोयते तस्यसंकेतबुद्धितः प्रविभागएतावतामेवंजातीय कोनुसंहारएकस्यार्थस्यवाचकइतिसंकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मकोयोयंशब्दः सोऽयमर्थोयोर्थः सशब्दइत्येवमितरेतराध्यासरूपः संकेतोभवतीत्येवमेतेशब्दार्थप्रत्ययाइतरेतराध्यासात्सङ्कीर्णागौरितिशब्दोगौरित्यर्थोगौरितिज्ञानंयएषांप्रविभागज्ञः ससर्ववित्सर्वपदेषुचास्तिगम्यते । नसत्तांपदार्थोव्यभिचरतोतिवाक्यशक्तिर्दृष्टञ्चइत्युक्तेस्तीतितथानह्यसाधनाक्रियास्तीतितथाचपचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेपोनियमार्थोनुवादः कर्तृकरणकर्मणांचैत्राग्नितंडुलानामितिदृष्टंचवाक्यार्थेपदरचनंश्रोत्रियश्छंदोधीतेजीवति प्राणान्धारय

तितचवाक्येपदपदार्थाभिव्यक्तिस्ततः पदंप्रविभज्यव्याकरणीयंक्रि-
यावाचकङ्कारकवाचकंवाअन्यथाभवत्पन्थोजापयइत्येवमादिषुनाम्ना
ख्यातसारूप्यादनिर्ज्ञातंकथंक्रियायांकारकेवाव्याक्रियतेतितेषांश-
ब्दार्थप्रत्ययानांप्रविभागःतद्यथाश्वे ततप्रासादइतिक्रियार्थःश्वे तः
प्रासादइतिकारकार्थःशब्दः क्रियाकारकात्मातदर्थःप्रत्ययस्यकस्मा-
त्सोयमित्यभिसम्बन्धादेकाकारएवप्रत्ययःसङ्केतेइतियस्तुश्वेतोर्थःस
शब्दप्रत्यययोरालम्बनीभूतःसहिस्वाभिरवस्थाभिर्विक्रियमाणोन-
शब्दसहगतोनबुद्धिसहगतःएवंशब्दएवंप्रत्ययोनेतरेतरसहगतइति
अन्यथार्थोन्यथाशब्दोन्यथाप्रत्ययइतिविभागएवंतत्प्रविभागसंयमा-
द्योगिनःसर्वभूतरुतज्ञातंसम्पद्यतेइति ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् १८

द्वयेखल्वमीसंस्काराः स्मृतिक्लेशहेतवोवासनारूपाविपाकहेतवो
धर्माधर्मरूपास्तेपूर्वभवाभिसंस्कृताःपरिणामचेष्टानिरोधशक्तिजी
वनधर्मवदपरिदृष्टाश्चित्तधर्मास्तेषुसंयमःसंस्कारसाक्षात्क्रियायैस
मर्थःनचदेशकालनिमित्तानुभवैर्विनातेषामस्तिसाक्षात्करणन्त-
दित्थंसंस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातीज्ञानमुत्पद्यतेयोगिनः परत्रा
प्येवमेवसंस्कारसाक्षात्करणात्परजातिसंवेदनंअत्रेदमाख्यानंश्रूय-
तेभगवतोजैगीषव्यस्य संस्कारसाक्षात्करणाद्दशसुमहासर्गेषुजन्म-
परिणामक्रममनुपश्यतोविवेकजंज्ञानंप्रादुरभवत्अथभगवानाव-
ट्यस्तनुधरस्तमुवाचदशसुमहासर्गेषुभव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्वे न-
त्वयानरकतिर्यग्गर्भसंभवंदुःखंसंपश्यतादेवमनुष्ये षुपुनःपुनरुत्पद्य
मानेनसुखदुःखयोःकिमधिकमुपलब्धमितिभगवन्तमावट्यंजैगीष-
व्यउवाच दशसुमहासर्गेषुभव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेनमयानरक-
तिर्यग्भवंदुःखंसंपश्यतादेवमनुष्येषुपुनः पुनरुत्पद्यमानेनयत्किंचि
दनुभूतन्तत्सर्वंदुःखमेवप्रत्यवमिभगवानावट्यउवाचयदिदमायुष्मतः

प्रधानवशित्वमनुत्तमंचसन्तोषसुखंकिमिदमपिदुःखपक्षेनिःक्षिप्त-मितिभगवाञ्जैगीषव्यउवाच विषयसुखापेक्षयैवेदमनुत्तमंसन्तोषसुखमुक्तङ्कैवल्यापेक्षयादुःखमेवबुद्धिसत्वस्यायंधर्मस्त्रिगुणःत्रिगुणश्चप्र-त्ययोहेयपक्षेन्यस्तइतिदुःखस्वरूपतृष्णातंतुतृष्णादुःखसन्तापापगमात्तुप्रसन्नमबाधन्सर्वानुकूलंसुखमिदमुक्तमितिप्रत्ययस्यपरचित्त-ज्ञानंप्रत्ययेसंयमात्प्रत्ययस्यसाक्षात्करणात्ततःपरचित्तज्ञानंनचतत्सालम्बनंतस्याविषयीभूतत्वात्रक्तंप्रत्ययंजानात्यमुष्मिन्नालंबनेरक्तमिति नजानातिपरप्रत्ययस्ययदालम्बनंतद्योगिचित्तेननालम्बनी-कृतंपरप्रत्ययमात्रंतुयोगिचित्तस्यालम्बनीभूतमिति ॥ १८ ॥

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भेचक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ १९ ॥

कायरूपेसंयमाद्रूपस्ययाग्राह्याशक्तिस्तांप्रतिबध्नातिग्राह्यशक्तिस्तम्भेसतिचक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यतेयोगिनःएतेनशब्दाद्यंतर्धानमुक्तंवेदितव्यम् ॥ १९ ॥

सोपक्रमन्निरुपक्रमञ्चकर्मतत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्योवा ॥ २० ॥

आयुर्विपाकंकर्मद्विविधंसोपक्रमंनिरुपक्रमंतत्रयथार्द्रवस्त्रंवितानितंलघीयसाकालेनशुष्येत्तथासोपक्रमंयथाचतदेवसम्पिण्डितंचिरेणसंशुष्येत् एवन्निरुपक्रमंयथावाग्निःशुष्केकक्षेमुक्तोवातेनसमन्ततोयुक्तःक्षेपीयसाकालेनदहेत्तथासोपक्रमंयथावासएवाग्निस्तृणराशौक्रमशोवयवेषुन्यस्तश्चिरेणदहेत्तथानिरुपक्रमन्तदैकभविकमायुष्करंकर्मद्विविधंसोपक्रमंनिरुपक्रमंचतत्संयमादपरांतस्यप्रायणस्यज्ञानमरिष्टेभ्योवेतित्रिविधमरिष्टमाध्यात्मिकमाधिभौतिमाधिदै-विकंचेतितत्राध्यात्मिकंघोषंस्वदेहेपिहितकर्णोनशृणोतिज्योतिर्वा

नचेऽवष्टब्धे नपश्यतितथाधिभौतिकंयमपुरुषान्पश्यतिपितॄनतीता नकस्मात्पश्यतिआधिदैविकंस्वर्गमकस्मात्सिद्धान्वापश्यति विपरीतं वासर्वमितिअनेनवाज्ञानात्यपरान्तंमरणमुपस्थितमिति ॥ २० ॥

मैत्र्यादिषुबलानि ॥ २१ ॥

मैत्रीकरुणामुदितेतितिस्रोभावनास्तत्रभूतेषुसुखितेषुमैत्रींभाव यित्वामैत्रीबलंलभतेदुःखितेषुकरुणांभावयित्वाकरुणाम्बलंलभतेपु ण्यशीलेषुमुदिताम्भावयित्वामुदिताबलंलभतेभावनातः समाधि- र्यः सयंयमस्ततोबलान्यवंध्यवीर्य्याणिजायंतेपापशीलेषूपेक्षानतुभा वनाततश्चतस्यांनास्तिसमाधिरिति अतोनबलमुपेक्षातस्तत्रसंयमा भावादिति ॥ २१ ॥

बलेषुहस्तिबलादीति ॥ २२ ॥

हस्तिबलेसंयमाद्धस्तिबलोभवतिवैनतेयबलेसंयमाद्वै नतेयबलो भवतिवायुबलेसंयमाद्वायुबलइत्येवमादि ॥ २२ ॥

प्रवृत्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञा नम् ॥ २३ ॥

ज्योतिष्मतीप्रवृत्तिरुक्तामनसस्तस्याय । आलोकस्तंयोगीसूक्ष्मे वाव्यवहितेवाविप्रकृष्टेवार्थेविन्यस्यतमर्थमधिगच्छति ॥ २३ ॥

भुवनज्ञानंसूर्येसंयमात् ॥ २४ ॥

तत्प्रस्तारः सप्तलोकास्तत्रावीचेः प्रभृतिमेरुपृष्ठंयावदित्येवंभूलों कोमेरुपृष्ठादारभ्याध्रुवात् ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोंतरिक्षलोकस्त- त्परः स्वर्लोकः पंचविधोमाहेन्द्रस्तृतीयोलोकश्चतुर्थः प्राजापत्योम हर्लोकस्त्रिविधोब्राह्मःतद्यथाजनलोकस्तपोलोकः सत्यलोकइतिब्रा ह्मस्त्रिभूमिकोलोकः प्राजापत्यस्ततोमहान्माहेन्द्रश्चस्वरित्युक्तोदि

वितारा भुविप्रजाइतिसंग्रहश्लोकः तत्रावीचेरुपर्य्युपरिनिविष्टाः षण्म
हानरकभूमयोघनसलिलानलोनिलाकाशतमः प्रतिष्ठाःमहाका
लाम्बरीषरौरवमहारौरवकालसूत्रांधतामिस्राः यत्रस्वकर्मोपार्जि
तदुःखवेदनाः प्राणिनः कष्टमायुर्दीर्घमाक्षिप्यजायंतेततोमहातल
रसातलातल वितलतलातलसुतलपातालाख्यानिसप्तपातालानि
भूमिरियमष्टमीसप्तद्वीपावसुमतीयस्याःसुमेरुर्मध्ये पर्वतराजः कां
चनःतस्यराजतवैदूर्य्यस्फटिकहेममणिमयानिशृंगाणितत्रवैदूर्य्य
प्रभानुरागान्नीलोत्पलपत्रश्यामोनभसोदक्षिणभागः श्वेतः पूर्वः
स्वच्छःपश्चिमःकुरण्डकाभउत्तरःदक्षिणपार्श्वे चास्यजंबूर्यतोयंजं-
बूद्वीपः तस्यसूर्यप्रचाराद्रात्रिंदिवंलग्नमिवविवर्तते तस्यनीलश्वेत
शृंगवंतउदीचिनास्त्रयःपर्वताद्विसाहस्रायामास्तदंतरेषुत्रीणिवर्षा
णिनवनवयोजनसाहस्राणिरमणकंहिरण्मयमुत्तराः कुरवइति-
निषधहेमकूटहिमशैलादक्षिणतोद्विसाहस्रायामास्तदंतरेषुत्रीणि
वर्षाणिनवनवयोजनसाहस्राणिहरिवर्षं किंपुरुषंभारतमितिसुमे-
रोः प्राचीनाभद्राश्वामाल्यवत्सीमानः प्रतीचीनाः केतुमालागन्ध
मादनसीमानोमध्येवर्षमिलावृत्तंतदेतद्योजनशतसहस्रंसुमेरोर्दि
शिदिशितदर्द्धेनव्यूढंसखल्वयंशतसाहस्रायामोजंबूद्विपस्ततोद्विगुणे
नलवणोदधिनावलयाकृतिनावेष्टितःततश्चद्विगुणाःशाककुशक्रौंच
शाल्मलगोमेधपुष्करद्वीपाः सप्तसमुद्राश्चसर्षपराशिकल्पाः सविचि
त्रशैलावतंसाइक्षुरससुरासर्पिर्दधिमंडक्षीरस्वादुदकसप्तसमुद्रवे
ष्टितावलयाकृतयोलोकालोकपर्वतपरिवाराः पंचाशद्योजनकोटि
परिसंख्यातास्तदेतत्सर्वंसुप्रतिष्ठितसंस्थानमंडमध्येव्यूढंअंडंचप्रधा
नस्याणुरवयवोयथाकाशेखद्योतइति तत्रपातालेजलधौपर्वतेष्वेते
षुदेवनिकायासुरगन्धर्वकिन्नरकिंपुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचा
पस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षसकूष्मांडविनायकाः प्रतिवसन्तिसर्वेषुद्वीपे
षुपुण्यात्मानोदेवमनुष्याः सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभूमिस्तत्रमिश्रव

नंनन्दनंचैत्ररथंसुमानसमित्युद्यानानिसुधर्मादेवसभासुदर्शनंपुरं वैजयंत:प्राशाद: ग्रहनक्षत्रतारकास्तुध्रुवेनिबद्धावायुविक्षेपनियमे नोपलक्षितप्रचारा: सुमेरोरुपर्युपरिसन्निविष्टाविपरिवर्तन्ते माहेन्द्रनिवासिन:षट्देवनिकायाखिदशाअग्निष्वात्तायाम्यास्तुषिताअपरिनिर्मितवशवर्तिन: परिनिर्मितवशवर्तिनश्चेतिसर्वेसङ्कल्पसिद्धा:अणिमाद्यैश्वर्योपपन्ना: कल्पायुषोवृन्दारका: कामभोगिनऔपयादिकदेहाउत्तमानुकूलाभिरप्सरोभि:कृतपरिचारा:महतिलोकेप्राजापत्येपंचविधोदेवनिकाय:कुमुदाऋभव:प्रतर्दनाअंजनाभा: प्रचिताभाइत्येतेमहाभूतवशिनोध्यानाहारा: कल्पसहस्रायुष:प्रथमेब्रह्मणोजनलोकेचतुर्विधोदेवनिकायोब्रह्मपुरोहिताब्रह्मकायिका ब्रह्ममहाकायिकाअमराइति तेभूतेंद्रियप्रकृतिवशिनोद्विगुणद्विगुणोत्तरायुषोद्वितीयेतपसिलोकेत्रिविधोदेवनिकाय: अभास्वरा:महाभास्वरासत्यमहाभास्वराइति तेभूतेंद्रियप्रकृतिवशिन:द्विगुणद्विगुणोत्तरायुष:सर्वेध्यानाहारा:ऊर्द्ध्वरेतस:ऊर्द्ध्वमप्रतिहतज्ञाना अधरभूमिष्वनावृत्तज्ञानविषया:तृतीयेब्रह्मण: सत्यलोकेचत्वारोदेवनिकायाअच्युता: शुद्धनिवासा:सत्याभा: संज्ञासंज्ञिनश्चेति अकृतभवनन्यासा:स्वप्रतिष्ठाउपर्युपरिस्थिता:प्रधानवशिनोयावत्सर्गायुष: तत्राच्युता:सवितर्कध्यानसुखा: शुद्धनिवासा:सविचारध्यानसुखा: सत्याभाआनंदमात्रध्यानसुखा: संज्ञासंज्ञिनश्चाश्मितामात्रध्यानसुखास्तेपित्रैलोकमध्येप्रतिष्ठन्तितएतेसत्यलोका: सर्वेएव ब्रह्मलोका: विदेहप्रकृतिलयास्तुमोक्षपदेवर्तंतेनलोकमध्येन्यस्ता इत्येतद्योगिनासाक्षात्कर्तव्यंसूर्यद्वारेसंयमंकृत्वाततोन्यत्रापिएवन्तावदभ्यस्येद्यावदिदंसर्वंदृष्टमिति ॥ २४ ॥

चन्द्रेताराव्यूहज्ञानम् ॥ २५ ॥

चन्द्रेसंयमंकृत्वाताराव्यूहंविजानीयात् ॥ २५ ॥

ध्रुवेतद्गतिज्ञानम् ॥ २६ ॥

ततोध्रुवेसंयमंकृत्वाताराणांगतिंजानीयात् ऊर्द्धविमानेषुकृत-संयमस्तानिविजानीयात् ॥ २६ ॥

नाभिचक्रेकायव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

नाभिचक्रेसंयमंकृत्वाकायव्यूहंविजानीयात् वातपित्तश्लेष्माण-स्त्रयोदोषा: संतिधातव:सप्तत्वक्लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्रा णिपूर्वंपूर्वमेषांबाह्यमित्येषविन्यास: ॥ २७ ॥

कण्ठकूपेक्षुत्पिपासानिवृत्ति: ॥ २८ ॥

जिह्वायाअधस्तात् तंतुस्तन्तोधस्तात्कण्ठस्ततोधस्तात्कूपस्तत्रसं यमात्क्षुत्पिपासेनबाधेते ॥ २८ ॥

कूर्मनाड्यांस्थैर्य्यम् ॥ २९ ॥

कूपादधउरसिकूर्माकारानाडीतस्यांकृतसंयम:स्थिरपदंलभते यथासर्पोगोधावेति ॥ २९ ॥

मूर्द्धज्योतिषिसिद्धदर्शनम् ॥ ३० ॥

शिर:कपालेऽन्त:छिद्रंप्रभास्वरंज्योतिस्तत्रसंयमात्सिद्धानांद्या वापृथिव्योरंतरालचारिणांदर्शनम् ॥ ३० ॥

प्रातिभाद्वासर्वम् ॥ ३१ ॥

प्रातिभंनामतारकं तद्विवेकजस्यज्ञानस्यपूर्वंरूपं यथोदयेप्रभा-भास्करस्यतेनवासर्वमेवजानातियोगीप्रातिभस्यज्ञानस्योत्पत्ताविति ॥ ३१ ॥

हृदयेचित्तसंवित् ॥ ३२ ॥

यदियस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मतत्रविज्ञानं तस्मिन् संयमा च्चित्तसंवित् ॥ ३२ ॥

सत्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषोभोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३३ ॥

बुद्धिसत्त्वंप्रख्याशीलंसमानसत्त्वोपनिबंधेरजस्तमसीवशीकृत्यसत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेनपरिणतंतस्माच्चसत्त्वात्परिणामिनो त्यंतविधर्माशुद्धोन्यश्चित्तिमात्ररूपः पुरुषस्तयोरत्यंतासंकीर्णयोःप्रत्ययाविशेषोभोगः पुरुषस्यदर्शितविषयत्वात् सभोगप्रत्ययः सत्त्वस्यपरार्थत्वाद्दृश्यःयस्तुतस्माद्विशिष्टश्चितिमात्ररूपोन्यः पौरुषेयःप्रत्ययस्तत्रसंयमात्पुरुषविषयाप्रज्ञाजायतेनचपुरुषप्रत्ययेनबुद्धिसत्वात्मनापुरुषोदृश्यतेपुरुषएवप्रत्ययंस्वात्मावलंबनंपश्यतितथाह्युक्तं विज्ञातारमरेकेनविजानीयादिति ॥ ३३ ॥

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ताजायन्ते ॥ ३४ ॥

प्रातिभात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतज्ञानंश्रावणाद्दिव्यशब्दश्रवणंवेदनाद्दिव्यस्पर्शाधिगमः आदर्शाद्दिव्यरूपसंवित् आस्वादाद्दिव्यरससंवित् वार्त्ततोदिव्यगंधविज्ञानमित्येतानिनित्यं जायंते ॥ ३४ ॥

तेसमाधावुपसर्गाव्युत्थानेसिद्धयः ॥ ३५ ॥

तेप्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमानाउपसर्गास्तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वात् व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः ॥ ३५ ॥

बंधकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्चचित्तस्यपरशरीरावेशः ॥ ३६ ॥

लोलीभूतस्यमनसोप्रतिष्ठस्यशरीरेकर्माशयवशाद्बंधः प्रतिष्ठेत्यर्थः तस्यकर्मणोबंधकारणस्यशैथिल्यंसमाधिबलाद्भवतिप्रचारसंवेदनंचचित्तस्यसमाधिजमेव कर्मबंधक्षयात् स्वचित्तस्यप्रचारसंवेदनाच्चयोगीचित्तंस्वशरीरान्निष्कृष्यशरीरांतरेषुनिःक्षिपतिनिःक्षिप्तंचित्तंचेंद्रियाण्यनुपतंतियथामधुकरराजानंमक्षिकाउत्पंतमनूत्पतंतिनिविशमानमनुनिविशंतेतथेंद्रियाणिपरशरीरावेशेचित्तमनुविधीयंतइति ॥ ३६ ॥

उदानजयाज्जलपंककंटकादिष्वसंगउत्क्रांतिश्च ॥ ३७ ॥

समस्तेंद्रियवृत्तिः प्रणादिलक्षणाजीवनंतस्यक्रियापंचतपोप्राणोमुखनासिकागतिराहृदयवृत्तिःसमंनयनात्समानश्चानाभिवृत्तिः अपनयनादपान आपादतलवृत्तिः उन्नयनादुदानआशिरोवृत्तिः व्यापीव्यानइतिएषांप्रधानः प्राणउदानजयाज्जलपंककंटकादिष्वसंगः उत्क्रांतिश्चप्रायणकालेभवतितांवशित्वेनप्रतिपद्यते ॥ ३७ ॥

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ३८ ॥

जितसमानस्तेजसउपध्मानंकृत्वाज्वलति ॥ ३८ ॥

श्रोत्राकाशयोःसम्बन्धसंयमादिव्यंश्रोत्रम् ३९

सर्वश्रोत्राणामाकाशंप्रतिष्ठासर्वशब्दानांचयथोक्तं तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वंसर्वेषांभवतीतितच्चैतदाकाशस्यलिङ्गंअनावरणंचोक्तंतथाऽमूर्तस्यानावरणदर्शनाद्विभुत्वमपिप्रख्यातमाकाशस्य

शब्दग्रहणानुनिमित्तंश्रोत्रंवधिरावधिरयोरेकः शब्दंगृह्णात्यपरोन गृह्णातीतितस्माच्छ्रोत्रमेवशब्दविषयं श्रोत्राकाशयोस्सम्बन्धेकृतसंय मस्ययोगिनोदिव्यं श्रोत्रंप्रवर्तते ॥ ३९ ॥

कायाकाशयोःसम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४० ॥

यत्रकायस्तत्राकाशंतस्यावकाशदानात्कायस्यतेनसम्बन्धप्राप्तिस्तत्रकृतसंयमोजित्वातत्सम्बन्धंलघुषुतूलादिष्वापरमाणुभ्यः समापत्तिंलब्ध्वाजितसम्बन्धोलघुर्लघुत्वाच्चजलेपादाभ्यांविहरति ततस्तूर्णनाभितंतुमात्रेविहृत्यरश्मिषु विरहतिततोपयेष्टमाकाशगतिरस्यभवतीति ॥ ४० ॥

वहिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेहाततःप्रकाशावरणक्षयः ॥ ४१ ॥

शरीराद्बहिर्मनसोवृत्तिलाभोविदेहानामधारणासायदिशरीरप्रतिष्ठस्यमनसोवहिर्वृत्तिमात्रेणभवतिसाकल्पितेत्युच्यते यातुशरीरानिरपेक्षावहिर्भूतस्यैवमनसोवहिर्वृत्तिःसखल्वकल्पिता तत्रकल्पितयासाधयत्यकल्पितां महाविदेहामितियया परशरीराण्याविशंतियोगिनः ततस्त्रधारणातःप्रकाशात्मनोबुद्धिसत्वस्ययदावरणंक्लेशकर्मविपाकत्रयंरजस्तमोमूलंतस्यचक्षयोभवति ॥ ४१ ॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४२ ॥

तत्रपार्थिवाद्याः शब्दादयोविशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देनपरिभाषिता एतद्भूतानांप्रथमंरूपंद्वितीयंरूपंस्वसामान्यंमू

र्तिभूमिः स्नेहोजलंवन्हिरूष्मातावायुः प्रणामीसर्वतोगतिराकाशइ त्येतत्स्वरूपशब्देनोच्यते अस्यसामान्यस्यशब्दादयोविशेषाः तथा- चोक्तं एकजातिसमन्वितानामेषांधर्ममात्रव्यावृत्तिरितिसामान्य- विशेषसमुदायोत्रद्रव्यंद्विष्ठोहिसमूहः प्रत्यस्तमितभेदावयवानुगतः शरीरं वृक्षोयूथंवनमितिशब्देनोपात्तभेदावयवानुगतःसमूहउभये देवमनुष्या समूहस्यदेवाएकोभागोमनुष्या द्वितीयोभागस्ताभ्यामे वाभिधीयतेसमूहःसचभेदाभेदविवक्षितआम्राणांवनं ब्राह्मणानां- सङ्घःआम्रवनंब्राह्मणसङ्घइति सपुनर्द्विविधोयुतसिद्धावयवोऽयुत- सिद्धावयवश्चयुतसिद्धावयवःसमूहोवनंसङ्घइतिअयुतसिद्धावयवःसं- घातःशरीरंवृक्षः परमाणुरितिअयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमितिपतंजलिः एतत्स्वरूपमित्युक्तंअथकिमेषांसूक्ष्मरूपंतन्मा त्रभूतकारणंतस्यैकोवयवःपरमाणुः सामान्यविशेषात्माऽयुतसिद्धा- वयवभेदानुगतः समुदायइत्येवंसर्वतन्मात्राणिएतत्तृतीयम्अथभू- तानांचतुर्थरूपंख्यातिक्रियास्थितिशीलागुणाः कार्यस्वभावानुपा- तिनोन्वयशब्देनोक्ताः अथैषांपंचमंरूपमर्थवत्त्वंभोगापवर्गार्थतागु णेष्वन्वयिनोगुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्वितिसर्वमर्थवत्तेष्विदानीं भूतेषुपंचसुपंचरूपेषुसंयमात्तस्यतस्यरूपस्यस्वरूपदर्शनंजपस्यप्रा- दुर्भवतितत्रपञ्चभूतस्वरूपाणिजित्वाभूतजयाभवति तज्जयाद्वत्सा- नुसारिण्यइवगावोस्यसङ्कल्पानुविधायिन्योभूतप्रकृतयोभवंति४२

ततोणिमादिप्रादुर्भावःकायसम्पत्तद्धर्म्मान भिघातश्च ॥ ४३ ॥

तत्राणिमाभवत्यणुः लघिमालघुर्भवति महिमामहान् भवति प्राप्तिरंगुल्यग्रेणापिस्पृशतिचन्द्रमसंप्राकाम्यमिच्छानभिघातः भू- मावुन्मज्जतिनिमज्जतियथोदकेवशित्वंभूतभौतिकेषुवशोभवत्यवश्य श्चान्येषांईशितृत्वंतेषांप्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टेयचकामावसायित्वं-

सत्यसङ्कल्पतायथासङ्कल्पस्तथाभूतप्रकृतीनामवस्थानंनचशक्तोपि-पदार्थविपर्यासङ्करोतिकस्मात्अन्यस्ययत्रकामावसायिन:पूर्वसिद्ध-स्यतथाभूतेषुसङ्कल्पादितिएतान्यष्टावैश्वर्याणिकायसंपद्वक्ष्यमाणा तद्धर्मानभिघातश्चपृथ्वीमूर्त्याननिरूणद्वियोगिन: शरीरादिक्रियां-शिलामप्यनुविशतीति नाप:स्निग्धा:क्लेदयंतिनाग्निरुष्णहतिनवा यु:प्रणामीवहत्यनावरणात्मकेप्याकाशेभवत्यावृत्तकाय:सिद्धानाम-प्यदृश्योभवति ॥ ४३ ॥

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानिकायसंपत् ॥ ४४ ॥

दर्शनीय: कांतिमान् अतिशयबल: वज्रसंहननस्वेति ॥ ४४ ॥

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्वसंयमादिन्द्रियजय: ॥ ४५ ॥

सामान्यविशेषात्माशब्दादिर्ग्राह्य: तेष्विन्द्रियाणांवृत्तिर्ग्रहणंन चतत्सामान्यमात्रग्रहणाकारंकथमनालोचित: सविषयविशेषइ-न्द्रियेणमनसानुव्यवसीयेतेतिस्वरूपंपुन: प्रकाशात्मनोबुद्धिसत्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगत: समूहोद्रव्यमिंद्रियंते षात्तृतीयंरूपंसस्मितालक्षणोहंकार: तस्यसामान्यस्येंद्रियाणिवि-शेषा: चतुर्थंरूपंव्यवसायात्मका:प्रकाशक्रियास्थितिशीलागुणा:ये षामिंद्रियाणिसाहंकाराणिपरिणाम: पञ्चमंरूपंगुणेषुयदनुगतंपु रुषार्थवत्वमितिपंचस्वेतेष्विन्द्रियरूपेषुयथाक्रमंसंयम: तत्रतत्रज-यंकृत्वापंचरूपजयादिंद्रियजय: प्रादुर्भवतियोगिन: ॥ ४५ ॥

ततोमनोजवित्वंविकरणभाव:प्रधानजयश्च ॥ ४६ ॥

कायस्यानुत्तमोगतिलाभोमनोजवित्वंविदेहानामिंद्रियाणाम भिप्रेतदेशकालविषयापेक्षोवृत्तिलाभोविकरणभावःसर्वप्रकृतिविकारवशित्वंप्रधानजयइत्येतास्तिस्रःसिद्धयोमधुप्रतीकाउच्यंते एतास्वकरणपञ्चकरूपजयादधिगम्यंते ॥ ४६ ॥

सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्यसर्वंभावाधिष्ठातृत्वंसर्वज्ञातृत्वंच ॥ ४७ ॥

निर्धूतरजस्तमोमलस्यबुद्धिसत्वस्यपरेवैशारद्येपरस्यांवशीकारसंज्ञायांवर्तमानस्यसत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्यसर्वभावाधिष्ठातृत्वंसर्वात्मानोगुणाव्यवसायव्यवसेयात्मकाः स्वामिनंक्षेत्रज्ञंप्रत्यशेषदृश्यात्मत्वनोपस्थिताइत्यर्थः सर्वज्ञातृत्वंसर्वात्मनांगुणानांशांतोदिताव्यपदेश्यधर्मत्वे नव्यवस्थितानाम क्रमोपारूढंविवेकजंज्ञानमित्यर्थः इत्येषाविशोकानामसिद्धिःयांप्राप्ययोगीसर्वज्ञःक्षीणक्लेशबन्धनोवशीविहरति ॥ ४७ ॥

तद्वैराग्यादपिदोषबीजक्षयेकैवल्यम् ॥ ४८

यदास्यैवंभवतिक्लेशकर्मक्षयेसत्वस्यायंविवेकप्रत्ययोधर्मः सत्वंचहेयपक्षेन्यस्तं पुरुषश्चापरिणामीशुद्धोन्यः सत्वादित्येवमस्यततोविरज्यमानस्यया निक्लेशबीजानिदग्धशालिबीजकल्पान्यप्रसवसमर्थानिसहमनसाप्रत्यस्तं गच्छंतितेषुप्रलीनेषुपुरुषः पुनरिदंतापत्रयंनभुंक्ते तदेतेषांगुणानांमनसिकर्मक्लेशविपाकस्वरूपेणाभिव्यक्तानांचरितार्थानांप्रतिप्रसवेपुरुषस्यात्यन्तिकोगुणवियोगःकैवल्यंतदास्वरूपप्रतिष्ठाचितिशक्तिरेवपुरुषइति ॥ ४८ ॥

स्थान्युपनिमन्त्रणेसङ्गस्मयाकरणंपुनरनिष्टप्रसङ्गात्॥ ४९ ॥

चत्वारः खल्वमीयोगिनः प्रथमकल्पिकोमधुभूमिकः प्रज्ञाज्यो-
तिरतिक्रांतभावनीयश्चेतितत्राभ्यासीप्रवृत्तमात्रज्योतिःप्रथमःऋ-
तंभरप्रज्ञोद्वितीयः भूतेन्द्रियजयीतृतीयः सर्वेषुभावितेषुभावनीये-
षुकृतरक्षाबन्धः कृतकर्तव्यसाधनादिमांश्चतुर्थोयस्त्वतिक्रांतभाव-
नीयस्तस्यचित्तप्रतिसर्गएकोर्थः सप्तविधास्यप्रांतभूमिप्रज्ञाःतत्र
मधुमतींभूमिंसाक्षात्कुर्वतोब्राह्मणस्यस्थानिनोदेवाःसत्त्वशुद्धिमनु
पश्यंतःस्थानैरुपनिमंत्रयन्तेभोरिहास्यतांइहरम्यतांकमनीयोयंभो
गःकमनीयेयंकन्यारसायनमिदंजरामृत्युंबाधतेवैहायसमिदंयान-
ममीकल्पद्रुमाः पुण्यामन्दाकिनीसिद्धामहर्षयउत्तमाअनुकूलाअ
प्सरसोदिव्येश्रोत्रचक्षुषीवज्रोपमः कायः स्वगुणैः सर्वमिदमुपार्जि
तमायुष्मताप्रतिपद्यतामिदमक्षयमजरममरस्थानंदेवानांप्रियमि
त्येवमभिधीयमानः सङ्गदोषान्भावयेत्घोरेषुसंसाराङ्गारेषुपच्य-
मानेनमयाजननमरणान्धकारे विपरिवर्तमानेनकथञ्चिदासादि
तः क्लेशतिमिरविनाशीयोगप्रदीपस्तस्यचैतेतृष्णायोनयोविषयवा
यवः प्रतिपक्षाः सखल्वहंलब्धालोकः कथमनयाविषयमृगतृष्णया
वञ्चितस्तस्यैवपुनः प्रदीप्तस्यसंसाराग्नेरात्मानमिन्धनीकुर्य्यामि-
तिस्वस्तिवः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्योविषयेभ्यइत्येवन्नि
श्चितमतिः समाधिम्भावयेत्सङ्गमकृत्वास्मयमपिनकुर्य्यात् एवमह-
न्देवानामपिप्रार्थनीयइतिस्मयादयंसुस्थितंमन्यतयामृत्युनाकेशेषु
गृहीतमिवात्मानंनभावयिष्यतितथाचास्यछिद्रान्तरप्रेक्षीनित्यंय-
त्नोपचर्यःप्रमादोलब्धविवरः क्लेशानुत्तम्भयिष्यतिततःपुनरनिष्टप्र-
संगः एवमस्यसङ्गस्मयाकुर्वतोभावितोऽर्थोदृढोभविष्यतिभावनीय-
श्चार्थोभिमुखोभविष्यतीति ॥ ४९ ॥

क्षणतत्क्रमयोःसंयमाद्विवेकजंज्ञानम् ॥५०

यथापकर्षपर्यन्तंद्रव्यंपरमाणुरेवम्परमापकर्षपर्यन्तः कालः क्ष
णः यावतावासमयेनचलितः परमाणुः पूर्वदेशंजह्यादुत्तरदेशमु

पसंपद्येतसकालः क्षणः तत्प्रवाहाविच्छेदस्तुक्रमः क्षणतत्क्रमयो-
र्नास्तिवस्तुसमाहारइतिबुद्धिसमाहारोमुहूर्ताहोरात्रादयः सख
ल्वयंकालोवस्तुशून्योबुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानानुपातीलौकिकानां-
व्युत्थितदर्शनानांवस्तुस्वरूपइवावभासतेक्षणस्तुवस्तुपतितः क्रमा
वलंबीक्रमश्चक्षणानन्तर्यात्मातंकालविदः कालइत्याचक्षतेयोगिनः
नचद्वौक्षणौसहभवतः क्रमश्चनद्वयोः सहभुवोरसम्भवात्पूर्वस्मादु
त्तरस्यभाविनोयदानन्तर्यंक्षणस्यसक्रमस्तस्माद्वर्तमानएवैकः क्षणो
नपूर्वोत्तरक्षणाः सन्तीतितस्मान्नास्तितत्समाहारः येतुभूतभावि-
नः क्षणास्तेपरिणामान्वितावाख्येयास्तेनैकेनक्षणेनकृत्स्नोलोकःप
रिणाममनुभवतितत्क्षणोपारूढाः खल्वमीधर्मास्तयोः क्षणतत्क
मयोःसंयमात्तयोः साक्षात्करणन्ततश्चविवेकजंज्ञानमस्मादुर्भवतित
स्यविषयविशेषउपक्षिप्यतेजातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययो
स्ततः प्रतिपत्तिः तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोन्यतायांहेतु
र्गौरियंवडवेयमितितुल्यदेशजातीयत्वे लक्षणमन्यत्वकरंकालाक्षी
गौः स्वस्तिमतीगौरितिद्वयोरामलकयोर्जातिलक्षणसारूप्याद्देश-
भेदोन्यत्वकरइदम्पूर्वमिदमुत्तरमिति यदातुपूर्वमामलकमन्यव्यग्र
स्यज्ञातुरुत्तरदेशउपावर्त्यतेतदातुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति
प्रविभागानुपपत्तिः असंदिग्धे नचतत्वज्ञानेनभवितव्यमित्यतइद
मुक्तं ततःप्रतिःपत्तिर्विवेकजज्ञानादितिकथंपूर्वामलकसहक्षणोदेश
उत्तरामलकसहक्षणाद्देशाद्भिन्नस्तेचामलकेस्वदेशक्षणानुभवभि-
न्नेअन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वहेतुरिति एतेनदृष्टांतेनपरमा
णोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्यपूर्वपरमाणुदेशसहक्षणसाक्षात्करणा
दुत्तरस्यपरमाणोस्तद्देशानुपपत्तौउत्तरस्यतद्देशानुभवोभिन्नःसह
लक्षणभेदात्तयोरीश्वरस्ययोगिनोन्यत्वप्रत्ययोभवतिइतिअपरेतुव-
र्णयंतियेंत्याविशेषास्ते न्यताप्रत्ययंकुर्वंतीतितत्रापिदेशलक्षणभेदो
मूर्तिव्यवधिजातिभेदश्चान्यत्वहेतुःक्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्यएवेति

अतउक्तंमूर्तिव्यवधिजातभेदाभावान्नास्तिमूलपृथकत्वमितिवार्षग
ण्यः ॥ ५१ ॥

**तारकंसर्वविषयंसर्वथाविषयमक्रमंचेतिवि
वेकजंज्ञानम् ॥ ५२ ॥**

तारकमितिस्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकमित्यर्थः सर्वविषयंनास्य
किंचिदविषयीभूतमित्यर्थःसर्वथाविषयमतोतानागतप्रत्युत्पन्नंसर्वं
पर्यायैः सर्वथाजानातीत्यर्थः अक्रममित्येकक्षणोपारूढंसर्वंसर्वथा
गृह्णातीत्यर्थः एतद्विवेकजंज्ञानंपरिपूर्णमस्यैवांशोयोगप्रदीपोमधु-
मतींभूमिमुपादाययावदस्यपरिसमाप्तिरितिप्राप्तविवेकजज्ञानस्या
प्राप्तविवेकजज्ञानस्यवा ॥ ५२ ॥

सत्वपुरुषयोःशुद्धिसाम्येकैवल्यमिति ॥ ५३ ॥

यदानिर्द्धूतरजस्तमोमलंबुद्धिसत्वंपुरुषस्यान्यताप्रत्ययमात्राधि-
कारंदग्धक्लेशबीजंभवतितदापुरुषस्यशुद्धिसारूप्यमिवापन्नंभवतित
दापुरुषस्योपचरितभोगाभावः शुद्धिः एतस्यामवस्थायांकैवल्यंभव-
तिईश्वरस्यानीश्वरस्यावाविवेकजज्ञानभागिनइतरस्यवानहिदग्ध
क्लेशबीजस्यज्ञानेपुनरपेक्षाकाचिदस्तिसत्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधि-
जमैश्वर्यंचज्ञानंचोपक्रांतंपरमार्थतस्तुज्ञानाद्दर्शनंनिवर्ततेतस्मि-
न्निवृत्तनसंत्युत्तरेक्लेशाःक्लेशाभावात्कर्मविपाकाभावश्चरिताधिका
राश्चैतस्यामवस्थायांगुणानपुरुषस्यपुनर्दृश्यत्वेनोपतिष्ठंतेतत्पुरुष
स्यकैवल्यंतदापुरुषःस्वरूपमात्रज्योतिरमलःकेवलीभवति ॥ ५३॥

इतिपातञ्जलभाष्यप्रवचने विभूतिपादस्तृ तीयः ॥ ३ ॥

जन्मौषधिमंत्रतपःसमाधिजाःसिद्धयः ॥ १ ॥

देहान्तरिताजन्मनासिद्धिः औषधिभिरसुरभवनेषुरसायनेने त्येवमादिमन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभः तपसासङ्कल्पसिद्धिः- कामरूपीयत्रतत्रकामगइत्येवमादिसमाधिजाःसिद्धयोव्याख्याताः

तत्रकायेन्द्रियाणामन्यजातीयपरिणतानाञ्जात्यन्तरपरिणामःप्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

पूर्वपरिणामापायेउत्तरपरिणामोयजनस्तेषामपूर्वावयवानुप्रवेशाद्भवति कायेंद्रियप्रकृतयश्चस्वंस्वंविकारमनुगृह्णंतिआपूरेणधर्मादिनिमित्तमपेक्षमाणाइति ॥ २ ॥

निमित्तमप्रयोजकम्प्रकृतीनांवरणभेदस्तुतःक्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

नहिधर्मादिनिमित्तंतत्प्रयोजकंप्रकृतीनांभवतिनकार्येणकारणं प्रवर्त्यतइतिकथंतर्हिवरणभेदस्तुततःक्षेत्रिकवत्यथाक्षेत्रिकःकेदारादपांपूर्णात्केदारांतरंपिप्लावयिषुःसमंनिम्नंनिम्नतरंवानापःपाणिनापकर्षत्यावरणंत्वासांभिनत्तितस्मिन्भिन्नेस्वयमेवआपः केदारांतरमाप्लावयंतितथाधर्मःप्रकृतीनामावरणमधर्मंभिनत्तितस्मिन्भिन्नेस्वयमेवप्रकृतयःस्वंस्वंविकारमाप्लावयंतितथावासएवक्षेत्रिकस्तस्मिन्नेवकेदारेनप्रभवत्यौदकान्भौमान्वारसान्धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुंकिंतर्हिमुद्गगवेधुकश्यामाकादींस्ततोपकर्षत्यपकृष्टेषुतेषुस्वयमेवरसाधान्यमूलान्यनुप्रविशंतितथाधर्मोनिवृत्तिमात्रेकारणमधर्मस्यशुद्ध्यशुद्ध्योरत्यन्तविरोधात् नतुप्रकृतिप्रवृत्तोधर्मोहेतुर्भवतीतिअत्रनन्दीश्वरादयउदाहार्याःविपर्ययेणाप्यधर्मोधर्मंवाधते ततश्चाशुद्धिपरिणामइतितत्रापिनहुषाजगरादयउदाहार्याःयदातुयोगीवहून्कायान्निर्मिमीते तदाकिमेकमनस्कास्ते भवंत्यथानेकमनस्काइति ॥ ३ ॥

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

अस्मितामात्रं चित्तकारणमुपादाय निर्माणचित्तानि करोतिततस्तु चित्तानि भवन्ति ॥ ४ ॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकञ्चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५

बहूनां चित्तानां कथमेकचित्ताभिप्रायपुरःसरा प्रवृत्तिरिति सर्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं निर्मिमीते ततः प्रवृत्तिभेदः ॥ ५ ॥

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

पञ्चविधं निर्माणचित्तं जन्मौषधिमन्त्रतपः समाधिजाः सिद्धय इतितत्र यदेव ध्यानजं चित्तं तदेवानाशयं तस्यैव नास्त्याशयो रागादिप्रवृत्तिर्नातः पुण्यपापाभिसम्बन्धः क्षीणक्लेशत्वाद्योगिन इति इतरेषां तु विद्यते कर्माशयो यतः ॥ ६ ॥

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषां । ७

चतुष्पात् खल्वियं कर्मजातिः कृष्णा शुक्लकृष्णा शुक्ला शुक्लाकृष्णा चेति तत्र कृष्णा दुरात्मनां शुक्लकृष्णा बहिः साधनसाध्या तत्र परपीडानुग्रहद्वारेण कर्माशयप्रचयः शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवतां सा हि केवले मनस्यायतत्वादबहिः साधनाधीना न परान् पीडयित्वा भवति अशुक्लाऽकृष्णा संन्यासिनां क्षीणक्लेशानां चरमदेहानामिति तत्र शुक्लं योगिन एव फलसंन्यासादकृष्णं चानुपादानात् इतरेषां तु भूतानां पूर्वमेव त्रिविधमिति ॥ ७ ॥

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

तत इति त्रिविधात्कर्मणः तद्विपाकानुगुणानामेवेति यज्जातीयस्य क

मंरणोयोविपाकस्तस्यानुगुणाभावासनाः कर्मविपाकमनुशेरतेता-सामेवाभिव्यक्तिर्नहिदैवं कर्मविपच्यमानंनारकतिर्यङ्मनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तंभवतिकिंतुदैवानुगुणाएवास्य वासनाव्यज्यंते नारकतिर्यमनुष्येषुचैवंसमानश्चर्चः ॥ ८ ॥

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानंतर्य्यंस्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

वृषदंशविपाकोदयः स्वव्यंजकांजनाभिव्यक्तः सयदिजातिशतेन वादूरदेशतयावाकल्पशतेनवाव्यवहितः पुनश्चस्वव्यंजकांजनएवो-दियात्तद्रागित्येवंपूर्वानुभूतवृषदंशविपाकाभि संस्कृतावासनाउपादायव्यज्येतकस्मात्यतोव्यवहितानामप्यासांसदृशंकर्माभिव्यंजकं निमित्तीभूतमित्यानंतर्य्यमेवकुतश्चस्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्य थानुभवास्तथासंस्काराः तेचकर्मवासनानुरूपाः यथाचवासनास्त थास्मृतिरितिजातिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः स्मृतेश्चपुनः संस्कारादित्येतेस्मृतिसंस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभव शाद्व्यज्यंते अतस्वव्यवहितानामपिनिमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानंतर्य्यमेवसिद्धमिति ॥ ९ ॥

तासामनादित्वंचाशिषोनित्यत्वात् ॥ १० ॥

तासांवासनानामाशिषोनित्यत्वादनादित्वंयेयमात्माशीर्मानभूसावंभूयासमितिसर्वस्यदृश्यतेसांनस्वाभाविकोकस्मात्जातमात्रस्य जन्तोरननुभूतमरणधर्मकस्यद्वेषदुःखानुस्मृतिनिमित्तोमरणत्रासः कथंभवत्नचस्वाभाविकंवस्तुनिमित्तमुपादत्ते तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदंचित्तंनिमित्तवशात्काश्चिदेववासनाः प्रतिलभ्यपुरुषस्य भोगायोपावर्तते इतिघटप्रासादप्रदीपकल्पंसंकोचविकाशिचित्तंशरीरपरिमाणाकारमात्रमित्यपरेप्रतिपन्नास्तथाचांतराभावःसंसा

रस्यायुक्तइतिष्टत्तिरेवास्यविभुनः संकोचविकाशिनीत्याचार्यः तच्चध र्मादिनिमित्तापेच्चंनिमित्तं चद्विविधंवाह्यमाध्यात्मिकंचशरीरादि साधनापेच्चंवाह्यं स्तुतिदानाभिवादनादिचित्तमात्राधीनंश्रद्धाद्या ध्यात्मिकंतथाचोक्तं येचैतेमैत्र्यादयोध्यायिनां विहारास्ते वाह्यसा धननिरनुग्रहात्मानः प्रकृष्टंधर्ममभिनिर्वर्तयंतितयोर्मानसंबली- यः कथंज्ञानवैराग्येकेनातिशय्येतेदंडकारण्यंचित्तव्यक्तिरेकेणकः शारीरेणकर्मणाशून्यंकर्तुमुत्सहेतसमुद्रमगस्त्यवद्वापिवेत् ॥ १० ॥

हेतुफलाश्रयालंबनैः संगृहीतत्वादेषामभावेतदभावः ॥ ११ ॥

हेतुर्धर्मात्सुखमधर्मात्दुःखंसुखाद्रागोदुःखाद्द्वेषस्ततश्चप्रयत्नस्ते नमनसावाचाकायेनवापरिस्पंदमानः परमनुगृह्णातिउपहंतिवा ततःपुनर्धर्माधर्मौसुखदुःखेरागद्वेषाविति प्रवृत्तमिदंषडरंसंसारच क्रमस्यचप्रतिच्चणमावर्तमानस्याविद्यानेत्रीमूलंसर्वक्लेशानामित्ये षहेतुःफलंतुयमाश्रित्ययस्यप्रत्युत्पन्नताधर्मादेर्नह्यपूर्वोयजनःमनः स्तुसाधिकारमाश्रयोवासनानांनह्यवसित।धिकारेमनसिनिराश्र यावासनाःस्थातुमुत्सहंतेयदभिमुखीभूतंवस्तुयांवासनांव्यनक्तितस्या स्तदालंबनमेवं हेतुफलाश्रयालंबनैरेतैः संगृहीताः सर्वावासनाः एषामभावेतत्संश्रयाणामपिवासनानामभावः नास्त्यसतःसंभवोन चास्तिसतोविनाश इतिद्रव्यत्वे नसंभवंत्यः कथंनिवर्तिष्यंतेवासना इति ॥ ११ ॥

अतीतानागतंस्वरूपतोस्त्यध्वभेदाद्धर्माणां।

भविष्यत्व्यक्तिकमनागतंअनुभूतव्यक्तिकमतीतंस्वव्यापारोपारूढं वर्तमानं त्रयंचतद्वस्तुज्ञानस्यज्ञेयं यदिचैतत्स्वरूपतोनाभविष्यन्नेदं निर्विषयंज्ञानमुदपत्स्यततस्मादतीतानागतंस्वरूपतोस्तीतिकिंचभो

गभागीयस्यवापवर्गभागीयस्यवाकर्मणः फलमुत्पित्सु यदिनिरूपाख्य
मितितदुद्देशेनतेननिमित्तेनकुशलानुष्ठानंनयुज्येतसतश्चफलस्य
निमित्तं वर्तमानीकरणे समर्थं नापूर्वोपजनने सिद्धं निमित्तं नैमित्ति
कस्यविशेषानुग्रहणंकुरुतेनापूर्वमुत्पादयतिधर्मीचानेकधर्मस्वभा
वस्तस्यचाध्वभेदेनधर्माः प्रत्यवस्थिताः नचयथावर्तमानंव्यक्तिविशे
षापन्नंद्रव्यतोऽस्त्येवमतीतमनागतंचकथंतर्हिस्वेनैवव्यंग्येनस्वरूपे
णानागतमस्तिस्वेनचानुभूतव्यक्तिकेनस्वरूपेणातीतमितिवर्तमा
नस्यैवाध्वनःस्वरूपव्यक्तिरितिनसाभवत्यतीतानागतयोरध्वनोरेक
स्यचाध्वनःसमयेद्वावध्वानौधर्मिसमन्वागतौभवतएवेतिनाभूत्वाभा
वस्त्रयाणामध्वनामिति ॥ १२ ॥

तेव्यक्तसूक्ष्मागुणात्मानः ॥ १३ ॥

तेखल्वमीत्र्यध्वानोधर्मावर्तमानाव्यक्तात्मानोतीतानागताः सू
क्ष्मात्मानः षडविशेषरूपाःसर्वमिदंगुणानांसंनिवेशविशेषमात्रमि
तिपरमार्थतोगुणात्मानः तथाचशास्त्रानुशासनंगुणानांपरमंरूपं
नदृष्टिपथमृच्छतियत्तु दृष्टिपथंप्राप्तं तन्मायेवसुतुच्छकमितियदातु
सर्वेगुणाः कथमेकः शब्दएकमिंद्रियमिति ॥ १३ ॥

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

प्रख्याक्रियास्थितिशीलानांगुणानांग्रहणात्मकानांकरणभावेनै
कःपरिणामःश्रोत्रमिंद्रियग्राह्यात्मकानांशब्दभावेनैकः परिणामः
शब्दोविषयइतिशब्दादीनांमूर्तिसमानजातीयानामेकः परिणामः
पृथ्वीपरमाणुस्तन्मात्रावयवस्तेषांचैकः परिणामः पृथ्वीगौर्वृक्षः-
पर्वतइत्येवमादिभूतांतरेष्वपिस्नेहौष्ण्यप्रणामित्वावकाशदानान्यु
पादायसामान्यमेकविकारारंभः समाधेयनास्त्यर्थोविज्ञानविसह
चरोस्तितुज्ञानमर्थविसहचरंस्वप्नादौकल्पितमित्यनयादिशायेवस्तु
स्वरूपमपन्हुवतेज्ञानपरिकल्पनामात्रंवस्तुस्वप्नविषयोपमंनपरमा

र्थतोऽस्तीतियेआहुःतेतथेतिप्रत्युपस्थितमिदंस्वमाहात्म्यनवस्तु क
थमप्रमाणात्मकेनविकल्पज्ञानवलेनवस्तुस्वरूपमुत्सृज्यतदेवापल
पतःश्रद्धेयवचनाःस्युः कुतश्चेतदन्याय्यं ॥ १४ ॥

वस्तुसाम्येचित्तभेदात्तयोर्विभक्तःपंथाः ।१५॥

वहुचित्तावलंवनीभूतमेकंवस्तुसाधारणंतत्खलुनैकचित्तपरिक
ल्पितंनाप्यनेकचित्तपरिकल्पंकिंतुस्वप्रतिष्ठंकथंवस्तुसाम्येचित्तभे
दात्धर्मापेक्षंचित्तस्यवस्तुसाम्येपिसुखज्ञानंभवत्यधर्मापेक्षंततएव
दुःखज्ञानमविद्या पेक्षंततएवमूढज्ञानंसम्यग्दर्शनापेक्षंततएवमा
ध्यस्थज्ञानमितिकस्यतच्चितेनपरिकल्पितंनचान्यचित्तपरिकल्पिते
नार्थेनान्यस्यचित्तोपरागोयुक्तः तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभेद-
भिन्नयोर्विभक्तः पंथानानयोःसङ्करगन्धोप्यस्तीतिसांख्यपक्षेपुनर्वस्तु
त्रिगुणंचलंचगुणवृत्तमितिधर्मादिनिमित्तापेक्षंचित्तैरभिसंवद्ध्यते
निमित्तानुरूपस्यचप्रत्ययस्योत्पद्यमानस्यतेनतेनात्मनाहेतुर्भवतिके
चिदाहुर्ज्ञानसहभूरेवार्थोभोग्यत्वात्सुखादिवदितितएतयाद्वारा
साधारणत्वंवाधमानाःपूर्वोत्तरेषुक्षणेषुवस्तुरूपमेवापन्हुवते॥१५

नचैकचित्ततंत्रंवस्तुतदप्रमाणकंतदाकिं-स्यात् ॥ १६ ॥

एकचित्ततंत्रंचेद्वस्तुस्यात्तदाचित्तेव्यग्रेनिरुद्धेवास्वरूपमेवतेना
परामृष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणकम गृहीतस्वभावकंकेनचित्त
दानींकिंतत्स्यात्संवध्यमानंवापुनश्चित्तेनकुतउत्पद्येतयेचास्यानुप
स्थिताभागास्तेचास्यनस्युरेवंनास्तिपृष्ठमित्युदरमपिनगृह्येततस्मा
त्स्वतंत्रोर्थः सर्वपुरुषसाधारणःस्वतंत्राणिचचित्तानिप्रतिपुरुषंप्रव
र्तंतेतयोः सम्बन्धादुपलब्धिःपुरुषस्यभोगइति ॥ १६ ॥

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

अयस्कांतमणिकल्पाविषयाअयःसधर्मकंचित्तमभिसंबद्धोपरंजयंतियेनचववयेणोपरक्तंचित्तंसविषयोज्ञातस्ततोन्यः पुनरज्ञातोवस्तुनोज्ञाताज्ञात स्वरूपत्वात्परिणामिचित्तं यस्यतुतदेवचित्तंविषयस्तस्य ॥ १७ ॥

सदाज्ञाताश्चित्त वृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ १८ ॥

यदिचित्तवत्प्रभुरपिपुरुषः परिणमेततस्तद्विषयाश्चितवृत्तयः शब्दादिविषयवत्ज्ञाताज्ञाताःस्युः सदाज्ञातत्वंतुमनसस्तत्प्रभोःपुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयतिस्यादाशं काचित्तमेवस्वाभासंविषयाभासंचवैशेषिकानांचित्तात्मवादिनांचभविष्यत्यग्निवत् ॥ १८

नतत्स्वाभाशंदृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

यथेतराणींद्रियाणिशब्दादयश्चदृश्यत्वान्नस्वाभासानितथामनोपिप्रत्ये तव्यं नचाग्निरत्रदृष्टांतःनह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशंप्रकाशयतिप्रकाशश्चायं प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगेदृष्टोनचस्वरूपमात्रेस्तिसंयोगः किञ्चस्वाभासंचित्तमित्यग्राह्यमेवकस्यचिदितिशब्दार्थःतद्यथास्वात्मप्रतिष्ठमाकाशंनपरप्रतिष्ठमित्यर्थः स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनात्सत्वानांप्रवृत्तिर्दृश्यतेक्रुद्धोहंभीतोहम मुत्रमेरागोमुत्रमेक्रोधइत्ये तत्स्वबुद्धे रग्रहणेनयुक्तमिति ॥ १९ ॥

एकसमयेचोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

नचैकस्मिन्क्षणेस्वपररूपावधारणंयुक्तं क्षणिकवादिनोयद्भवनंसै

वक्रियातदेवचकारकमित्यभ्युपगमः स्यान्मतिः स्वरसनिरुद्धं चित्त ञ्चित्तांतरेणसमनंतरेणगृह्यतइति ॥ २० ॥

चित्तांतरदृश्येबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च ॥ २१ ॥

अथचित्तंतेचित्तांतरेणगृह्येतबुद्धिःकेनगृह्यतेसाप्यन्ययासाप्यन्येत्यप्रतिसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च यावंतोबुद्धिबुद्धी नामनुभवास्तावंत्यः स्मृतयः प्राप्नुवंतिसत्संकराच्चैकस्मृत्यनवधारणंचस्यादित्येवंबुद्धिप्रतिसंवेदिनंपुरुषमयत्नयद्भिर्वैनाशिकैः सर्वमेवाकुलीकृतंतेतुभोक्तृस्वरूपंयत्रक्वचनकल्पयतोनन्यायेनसंगच्छंते केचित्सत्वमात्रमपिपरिकल्प्यास्तिससत्वोयएतान्पंचस्कंधान्निःक्षिप्यान्यांश्चप्रतिसंदधातीत्युक्तातत एवपुनस्त्रस्यंतितथास्कन्धानांमहन्निर्वेदा यविरागायानुत्पादायप्रशांतयेगुरोरंतिकेब्रह्मचर्य्यं चरिष्यामीत्युक्त्वासत्वस्यपुनः सत्वमेवापन्हुवतेसांख्ययोगादयस्तुप्रवादाः स्वशब्देनपुरुषमेवस्वामिनंचित्तस्यभोक्तारमुपयंतीति ॥ २१ ॥

कथंचितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौस्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥

अपरिणामिनीहिभोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमाचपरिणामिन्यर्थेप्रतिसंक्रांतेवतद्वृत्तिमनुपततितस्याश्चप्राप्तचैतन्योपग्रहस्वरूपायाबुद्धिवृत्तेरनुकारिमात्रतयाबुद्धिवृत्त्य विशिष्टाहिज्ञानवृत्तिराख्यायतेतथाचोक्तंनपातालंनचविवरंगिरीणांनैवांधकारंकुक्षयोनोदधीनाम्-गुहायस्यांनिहितंब्रह्मशाश्वतंबुद्धिवृत्तिमविशिष्टांकवयोवेदयंतेइति ... श्चैतदभ्युपगम्यते ॥ २२ ॥

...दृश्योपरक्तंचित्तंसर्वार्थम् ॥ २३ ॥

मनोहिमंतव्येनार्थेनोपरक्तं तत्स्वयंचविषयत्वाद्विषयिणापुरुषे-णात्मीययावृत्त्याभिसम्बद्धं तदेतच्चित्तमेव द्रष्टदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनंचेतनमिवस्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यतेतदनेनचित्तसारूप्येणभ्रांता:केचित्तदेवचेतनमित्याहु:अपरेचित्तमात्रमेवेदंसर्वंनास्तिखल्वयंगवादिर्घटादिश्चसकारणोलोक इतिअनुकम्पनीयास्तेकस्मात्अस्तिहितेषांभ्रांतिबीजंसर्वरूपाकारनिर्भासंचित्तमिति-समाधिप्रज्ञायांप्रज्ञेयोर्थ: प्रतिबिंबीभूतस्तस्यालम्बनीभूतत्वादन्य:सचेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात्कथंप्रज्ञयैवप्रज्ञारूपमवधार्येत तस्मात्प्रतिबिंबीभूतोर्थ:प्रज्ञायांयेनावधार्य्यते स पुरुषइतिएवंगृहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदात्त्रयमप्येतज्जातित:प्रविभजंतेतेसम्यग्दर्शिनस्तैरधिगत: पुरुष: कुतश्चैतत् ॥ २३ ॥

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थंसंहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥

तदेतच्चित्तमसंख्येयाभिर्वासनाभिरेवचित्रीकृतमपिपरार्थंपरस्यभोगापवर्गार्थंनस्वार्थंसंहत्यकारित्वाद्गृहवत्संहतकारिणाचित्तेन नस्वार्थेनभवितव्यं नसुखचित्तंसुखार्थंनज्ञानंज्ञानार्थमुभयमप्येतत्परार्थंयश्चभोगेनापवर्गेणचार्थेनार्थवान्पुरुष:सएवपरोनपर:सामान्य-मात्रंयत्तुकिञ्चित्परंसामान्यमात्रंस्वरूपेणोदाहरेद्वैनाशिकस्तत्सर्वंसंहत्यकारित्वात्परार्थमेवस्यात् यस्त्वसौपरोविशेष: सनसंहत्यकारिपुरुषइति ॥ २४ ॥

विशेषदर्शिनआत्मभावभावनानिवृत्ति: २५ ।

यथाप्रावृषितृणांकुरस्योद्भेदेनतद्बीजसत्तानुमीयतेतथामोक्षमार्गश्रवणेनयस्यरोमहर्षाश्रुपातौदृश्येते तत्राप्यस्तिविशेषद-

मपवर्गभागीयंकर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकीप्रवर्ततेयस्याभावादिदमुक्तं स्वभावंमुक्त्वादोषाद्येषांपूर्वपक्षेरुचिर्भवत्यरुचिश्चनिर्णयेभवतितत्रात्मभावभावनाकोहमासंकथमहमासंकिंस्विदिदंकथंस्विदिदंकेभविष्यामः कथंभविष्यामइति सातुविशेषदर्शनोनिवर्ततेकुतः चित्तस्यैषविचित्रः परिणामःपुरुषस्त्वसत्यामविद्यायांशुद्धश्चित्तधर्मैरपरामृष्टइतिततोस्यात्मभावभावनाकुशलस्यनिवर्ततेइति ॥ २५ ॥

तदाविवेकनिम्नंकैवल्यप्राग्भारंचित्तम् २६

तयानींयदस्यचित्तंविषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्यथाभवतिकैवल्यप्राग्भारंविवेकजज्ञाननिम्नमिति॥ २६ ॥

तच्छिद्रेषुप्रत्ययांतराणिसंस्कारेभ्यः॥ २७ ॥

प्रत्ययविवेकनिम्नस्यसत्वपुरुषान्यता ख्यातिमात्रप्रवाहिणश्चित्तस्यतच्छिद्रेषुप्रत्ययांतराण्यस्मीतिवाममेति वाजानामीतिवानजानामितिवाकुतःक्षीयमाणाबीजेभ्यःपूर्वसंस्कारेभ्यइति॥ २७ ॥

हानमेषांक्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

यथाक्लेशादग्धबीजभावानप्ररोहसमर्थाभवंति तथाज्ञानाग्निनादग्धबीजभावः पूर्वसंस्कारोनप्रत्ययप्रसूर्भवतिज्ञानसंस्कारास्तुचित्ताधिकारसमाप्तिमनुशेरतइतिनांचिंत्यन्ते ॥ २८ ॥

प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्यसर्वथाविवेकख्यातेर्धर्ममेघःसमाधिः ॥ २९ ॥

यदायंब्राह्मणः प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्ततोपिनकिंचित्प्रार्थयतेतत्रा-कस्यसर्वथाविवेकख्यातिरेवभवतीति संस्कारबीजक्षयान्नांतराख्युत्पद्यन्ततदास्यधर्ममेघोनामसमाधिर्भवति ॥ २९

ततःक्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषंकषिताभवंतिकुशलाकुशलाश्चकर्माशयाः समूलघातंहताभवंतिक्लेशकर्मनिवृत्तौजीवन्नेवविद्वान्विमुक्तोभवतिकस्मात् यस्माद्विपर्ययोभवस्यकारणंनहिक्षीणविपर्ययः कश्चित्केनचित्क्वचिज्जातोदृश्यतेइति ॥ ३० ॥

तदासर्वावरणमलापेतस्यज्ञानस्यानंत्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्यज्ञानस्यानन्त्यं भवतितमसाभिभूतमावृतज्ञानसत्वंक्वचिदेवरजसाप्रवर्तितमुद्घाटितंग्रहणसमर्थंभवतितत्रयदासर्वैरावरणमलैरपगतमलंभवतितदाभवत्यस्यानंत्यंज्ञानस्यानंत्याज्ज्ञेयमल्पंसंपद्यते यथाकाशेखद्योतः यत्रेदमुक्तं अंधोमणिमाविध्यत्तमनंगुलिरावयत्अग्रीवस्तंप्रत्यमुंचत्तमजिह्वोभ्यपूजयदिति ॥ ३१ ॥

ततः कृतार्थानांपरिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

तस्यधर्ममेघस्योदयात्कृतार्थानांगुणानांपरिणामक्रमःपरिसमाप्यतेनहिकृतभोगापवर्गाःपरिसमाप्तक्रमाःक्षणमप्यवस्थातुमुत्सहंते ३२ ॥ अथकोयंक्रमोनामेति ॥

क्षणप्रतियोगीपरिणामापरांतनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥

क्षणानंतर्यात्मापरिणामस्यापरांतेनावसानेनगृह्यतेक्रमः नैवाननुभूतक्रमक्षणापुराणतावस्त्रस्यांतेभवतिनित्येषुचक्रम

णीचेयं नित्यताकूटस्थनित्यतापरि... ...तत्रकूटस्थनित्यता-
पुरुषस्यपरिणामनित्यतागुणानांयो ...नपरिणम्यमानेतत्वं नविह-
न्यतेतन्नित्यंउभयस्यच तत्वानभिघातान्नित्यत्वन्तत्रगुणधर्मेषुबुद्धा-
दिषुपरिणामापरांतनिर्ग्राह्यः क्रमोलब्धपर्यवसानो नित्येषुधर्मिषु
गुणेष्वलब्धपर्यवसानः कूटस्थनित्येषुस्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषुमुक्तपुरुषेषु
स्वरूपास्तिताक्रमेणैवानुभूयतइति तत्राप्यलब्धपर्यवसानः शब्दपृ-
ष्ठे नास्तिक्रियासुपादायकल्पित इतिअथास्यसंसारस्यस्थित्यागत्या
चगुणेषुवर्तमानस्यास्तिक्रमसमाप्तिर्नवेति अवचनीयमेतत्कथंअ-
स्तिप्रश्नएकांतवचनीयः सर्वोजातोमरिष्यतिओंभोइति अथसर्वो-
मृत्वाजनिष्यतइतिविभज्यवचनीयमेतत्प्रत्युदितख्यातिः क्षीणतृ-
ष्णाः कुशलोनजनिष्यतइतिरस्तुजनिष्यतेतथा मनुष्यजातिःश्रेयसी
नवाश्रेयसीत्येवंपरिपृष्टेविभज्यवचनीयः प्रश्नः पशूनधिकृत्यश्रेयसी
देवान्ऋषींश्चाधिकृत्यनेतिअयंत्ववचनीयःप्रश्न संसारोयमन्तवानथा
नंतइतिकुशलस्यास्तिसंसारक्रमपरिसमाप्तिर्नेतरस्येतिअन्यतरावधा
धारणेदोषः तस्माद्व्याकरणीयएवायंप्रश्नइति ॥ ३३ ॥ गुणाधिका-
रक्रमसमाप्तौकैवल्यमुक्तन्तत्स्वरूपमवधार्यते ॥

पुरुषार्थशून्यानांगुणानांप्रतिप्रसवः कैवल्यं-
स्वरूपप्रतिष्ठावाचितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

कृतभोगापवर्गाणांपुरुषार्थशून्यानांयः प्रतिप्रसवः कार्यकारणा
त्मनागुणानांतत्कैवल्यंस्वरूपप्रतिष्ठापुनर्बुद्धिसत्वानभिसम्बन्धात्पु-
रुषस्यचितिशक्तिरेवकेवलातस्याः सदातथैवावस्थानं कैवल्यमिति

इतिश्रीपातंजलेयोगशास्त्रेसांख्यप्रवचनेकै-
वल्यपादश्चतुर्थः सम्पूर्णः ॥

न्त्रिः

पनंमै